

ARTYKUŁY NAUKOWE

Patryk Karsznia*

Radom

Obraz samobójstwa w tragediach Sofoklesa i Eurypidesa oraz jego interpretacja w świetle antycznej greckiej refleksji historycznej i filozoficznej

Abstract

The aim of this article is to reconstruct the depiction and assessment of suicide in the works of Sophocles and Euripides. This will, in turn, allow for an understanding of the attitudes of these authors and of ancient Greeks towards the phenomenon of suicide. The analysis will focus on various aspects of how suicide is portrayed, such as: its etiology, underlying motives, consequences for the suicidal individual, reactions of other characters, methods of self-inflicted death, and the reasons for abandoning suicidal intent in cases where the act was not carried out.

Keywords: suicide, Greek tragedy, Sophocles, Euripides, ancient Greek philosophy, ancient historiography

Słowa kluczowe: samobójstwo, tragedia grecka, Sofokles, Eurypides, filozofia starożytnej Grecji, historiografia antyczna

Zjawisko samobójstwa nie było obce starożytnemu społeczeństwu greckiemu z epoki archaicznej i klasycznej. Świadczą o tym przypadki samouniżstwa postaci historycznych opisane przez Herodota czy Tukidydesa. Problem samoeliminacji stał się też przedmiotem rozważań greckich myślicieli – Platona i Arystotelesa. W dramatach greckich pojawiają się również mitologiczne postacie samobójców. Autor niniejszego tekstu skupia uwagę na utworach Sofoklesa i Eurypidesa, w których przedstawiono zarówno kontekst, jak i motywację towarzyszące decyzji o samozagładzie lub jej rozważaniu². Analizie

* Badacz niezależny; e-mail: karszniapatryk@wp.pl; ORCID: 0000-0002-0825-4203.

¹ Takie terminy jak: „samouniżstwo”, „samoeliminacja” czy „samozagłada”, są w niniejszej pracy stosowane zamiennie jako synonimy pojęcia „samobójstwo”, zgodnie z konwencją przyjętą w opracowaniach przywołanych w bibliografii.

² W kwestii terminów greckich, którymi wyrażano samobójstwo, zob. A.J.L. van Hooff, *From Autothanasia to Suicide. Self-killing in Classical Antiquity*, Routledge, New York 1990, s. 243–250.

poddane zostaną przyczyny (etiologia), cele oraz potencjalne skutki samobójstwa dla postaci, reakcje innych bohaterów, sposoby realizacji aktu, a także – w przypadku niezrealizowanych zamiarów – powody zaniechania. Zamysłem jest odtworzenie tego, jak tragediopisarze kształtowali wyobrażenie o samounicestwieniu i jaką rolę przypisywali temu zjawisku w konstrukcji mitologicznego bohatera. Następnie podjęta zostanie próba wskazania wspólnych cech przedstawienia samoeliminacji u obydwu dramatopisarzy oraz różnic między nimi.

Chociaż tak przeprowadzona analiza może nabierać charakteru literaturoznawczego, to wnioski płynące z badań można wykorzystać w dyskursie historycznym nad pojmowaniem zjawiska samobójstwa przez antycznych Greków. Nie sposób twierdzić, że starożytny człowiek czuł się upoważniony do utożsamiania się czy naśladowania mitologicznych bohaterów przedstawianych na deskach teatru. Innymi słowy dramaty nadal pozostają fikcją literacką. Jednak analiza tragedii pozwoli wyznaczyć pewne modele zachowań czy sylwetek samobójców, ukazując typy postaw, zbieżnych z rzeczywistymi normami i wartościami odbiorców antycznych, także w kontekście pozateatralnym. Te schematy jawią się szczególnie ciekawie w świetle innych tekstów z epoki, które w niewielkim stopniu lub w ogóle nie sięgają do świata mitu (np. historiograficznych czy filozoficznych). Co więcej, przedstawienia teatralne były bardzo ważnymi elementami życia społecznego antycznej Grecji³, a Sofokles oraz Eurypides cieszyli się dużym poważaniem wśród siebie współczesnych⁴. Można zatem mówić o istnieniu relacji między dramatem a kształtowaniem pewnych postaw moralnych w społeczeństwie. Reasumując, autor postara się wykazać, że to, co pisali poeci, raczej nie mogło dalece odbiegać od postrzegania fenomenu samozagłady przez społeczeństwo tego okresu.

Autor niniejszego tekstu nie stawia sobie za cel wyczerpania tematu samobójstwa ani w greckiej tragedii, ani w szerszym kontekście świata antycznego. Artykuł ma charakter przeglądowy i porządkujący – jego celem jest zarysowanie głównych problemów i kierunków badawczych, które mogą zostać rozwinięte przez innych badaczy zainteresowanych tą tematyką. W celu zachowania przejrzystości i klarowności wyводу autor postanowił nie koncentrować się na szczegółowym opisie i analizie całych dzieł. Uwaga zostanie skupiona tylko na poszczególnych elementach scen samozagłady i ich znaczeniu. Ponadto nie będzie tutaj omawiana cała tradycja literacko-mitologiczna związana z postaciami występującymi u Sofoklesa i Eurypidesa. Przedmiotem rozważań będą wyłącznie tragedie.

Tylko w nielicznych opracowaniach głównym tematem refleksji jest akt samounicestwienia w dziełach wspomnianych tragediopisarzy. Badacze analizowali albo tylko pojedyncze dramaty, bez szerszej perspektywy innych dzieł,

³ P. Arnott, *Greek Drama as Education*, „Educational Theatre Journal” 1970, vol. 22, no. 1, s. 35–42.

⁴ E. Easterling, *Sophocles: The First Thousand Years*, „Bulletin of the Institute of Classical Studies” 2006, vol. 49, iss. 87, s. 1–15.

w których występuje ten motyw⁵, albo opierali się na obecnie krytykowanych definicjach i klasyfikacjach samobójstw⁶. W pozostałych opracowaniach problem ten jest jedynie wzmiankowany, bez głębszej analizy⁷.

W zachowanych dziełach Sofoklesa występuje siedem opisów śmierci samobójczej: w *Ajasie*, *Antygonie*, *Trachinkach* i *Królu Edypie*. W *Filoktecie* tytułowy bohater próbował popełnić ten akt, ale został powstrzymany⁸. W pierwszej wymienionej tragedii dramatopisarz kreuje Ajasa jako postać wyznającą wartości przedstawione w *Iliadzie* Homera. Kluczową rolę w tym świecie zajmowały: τιμή, czyli cześć, którą cieszyli się wybitni bohaterowie, dzięki sile i odwadze zdobywanej przede wszystkim na placu boju, oraz κλέος, czyli dobra sława, którą odziedziczało się po przodkach i rozwijało przez własne wielkie czyny⁹. Sofokles wskazuje, że po tym, jak w szale (ἄρτη) zesłanym przez Atenę

⁵ E. Carawan, *Deianira's Guilt*, „Transactions of the American Philological Association” 2000, vol. 130, s. 189–237; D. Cohen, *The Imagery of Sophocles: A Study of Ajax's Suicide*, „Greece & Rome” 1978, vol. 25, no. 1, s. 24–36; N.M. Dee, *The Athenian Reception of Evadne's Suicide in Euripides's Suppliants*, „Illinois Classical Studies” 2015, vol. 40, no. 2, s. 263–279; M.D. Faber, *Self-Destruction in Oedipus Rex*, „American Imago” 1970, vol. 27, no. 1, s. 41–51; J. Komorowska, *Fenicjanki. Studium tragedii Eurypidesa*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2011; G. Maričić, Ž. Šajin, *Ancient Greeks and Suicide in the Tragedies: Sophocles' Ajax and Euripides' Heracles*, „Istraživanja. Journal of Historical Researches” 2020, no. 31, s. 65–77.

⁶ Tutaj za przykład mogą posłużyć publikacje: E.P. Garrison, *Groaning Tears Ethical and Dramatic Aspects of Suicide in Greek Tragedy*, E.J. Brill, Leiden – New York – Köln 1995; eadem, *Attitudes toward Suicide in Ancient Greece*, „Transactions of the American Philological Association” 1991, vol. 121, s. 1–34. Autorka swoje prace opiera na durkheimowskim podziale na typy samobójstw, które francuski socjolog wyznaczył na podstawie związku samobójcy ze społeczeństwem. Ta jeszcze XIX-wieczna typologia została poddana jakiś czas temu krytyce: Ł. Dominiak, *Miedzy nauką a autobiografią. Samobójstwo Émile'a Durkheima*, „Studia Socjologiczne” 2008, nr 3, s. 75–76. Równocześnie należy pamiętać, że społeczeństwa współczesne i starożytne różniły się w sposobie funkcjonowania.

⁷ A. Chlewicka, *Teologia mitologiczna, polityczna i filozoficzna Eurypidesa*, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań 2016; J. Filonik, *Bunt i buntownicy w tragedii greckiej*, Instytut Filologii Klasycznej Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwo Naukowe SubLupa, Warszawa 2012; W. Galewicz, *Z Arystotelesem przez greckie tragedie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2002; J. Kott, *Zjádanie bogów. Szkice o tragedii greckiej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1986; H.D.F. Kitto, *Tragedia grecka. Studium literackie*, przeł. J. Margański, Homini, Bydgoszcz 1997; M. Maślanka-Soro, *Nauka poprzez cierpienie (pathei mathos) u Ajschylosa i Sofoklesa*, Universitas, Kraków 1991; J. Mańkowski, *Mity i świat Eurypidesa. Zagadnienia wybrane*, Ossolineum, Wrocław 1975; O. Taplin, *Tragedia grecka w działaniu*, przeł. A. Wojtasik, Homini, Kraków 2004.

⁸ Wszystkie teksty Sofoklesa cytowane w języku polskim za: idem, *Ajas, Trachinki, Król Edyp, Elektra, Filoktet, Edyp w Kolonos*, [w:] Sofokles, *Tragedie*, przeł. K. Morawski, oprac. i wstęp Z. Kubiak, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969. Przywołanie tekstu oryginałów za: Sophocles, *The Ajax*, ed. R.C. Jebb, Nabu Press, London 1923; idem, *The Plays and the Fragments*, part 3: *The Antigone*, ed. R.C. Jebb, Cambridge University Press, Cambridge 1891; idem, *The Plays and the Fragments*, part 5: *The Trachiniae*, ed. R.C. Jebb, Cambridge University Press, Cambridge 1892; idem, *The Plays and the Fragments*, part 6: *Oedipus the King*, ed. R.C. Jebb, Cambridge University Press, Cambridge 1887. W niniejszym artykule w przypisach – zgodnie z zasadami funkcjonującymi w klasycznej filologii – stosowane są następujące skróty: Soph. Aj. – *Ajas*; Soph. Ant. – *Antygonia*; Soph. El. – *Elektra*; Soph. OC – *Edyp w Kolonos*; Soph. OT – *Król Edyp*; Soph. Phil. – *Filoktet*; Soph. Tr. – *Trachinki*.

⁹ M. Maślanka-Soro, *Nauka poprzez cierpienie...*, s. 70, 146.

Ajas wymordował trzode, biorąc ją za wodzów Achajów, protagonista stracił część i doznał uszczerbku na swojej dobrej sławie. Stał się przez to pośmiewiskiem i wrogiem wśród innych wojowników walczących pod Troją. Samobójcza śmierć miała położyć kres jego infamii. Antyczny autor wskazuje, że gdy Tekmessa, żona Ajasa, dowiedziała się o planowanym samouniżeniu męża, próbowała odwieść go od tej decyzji. Dramatopisarz kreuje jej argumentację w rozbudowany sposób: choć sama jest branką, potrafi znosić swój los, co ma stanowić wzór postawy. Poeta podkreśla jej miłość do Ajasa oraz lęk przed tym, co ją spotka po jego śmierci. Ponadto Sofokles przypisuje jej słowa, że jeśli bohater popełni samobójstwo, złamie serce swoim rodzicom. Chór – według poety – wspierał Tekmessę w jej próbie przekonania męża. Wykreowany przez dramatopisarza Ajas nie dał się przekonać namowom. Zakończył życie za pomocą ostrza. Opłakiwanie zmarłej osoby prowadzone przez chór i innych bohaterów Sofokles oddał m.in. w kumulacji wyrażen, które to odzwierciedlają (*ὡ μοί μοι / οἱμοι, τλήμων, τάλας*¹⁰)¹¹.

W *Antygonie* tragediopisarz przedstawił trzy samobójstwa: tytułowej bohaterki, Hajmona i Eurydyki. W przypadku Antygony, która została zamknięta w grobie, czyli *de facto* skazana na karę śmierci, Sofokles przyspiesza zgon tej postaci przez jej powieszenie się¹². W pozostałych dwóch przypadkach – gdy bohaterowie tylko dowiedzieli się o stracie ukochanej osoby, natychmiast odebrali sobie życie. Sofokles – podobnie jak w *Ajasie* – żal wyraża za pośrednictwem lamentującego chóru i innych postaci po każdym z trzech samouniżeń¹³. W *Trachinkach* dramatopisarz opisuje jedno samobójstwo i przygotowania do kolejnego. Dejanira, zazdrosna o męża żona Heraklesa, podarowała mu szatę zamoczoną w – jak błędnie sądziła – eliksirze miłości. Tragediopisarz wskazuje, że nieświadome otrucie Heraklesa i tym samym skazanie go na cierpienie oraz śmierć mogły pozbawić ją dobrej sławy. Z tego powodu postać ta miała zadać sobie śmiertelny cios mieczem w małżeńskim łóżu. Samobójstwo Dejaniry, tak jak w poprzednich przypadkach, jest opłakiwane przez chór oraz jej syna Hyllosa, który początkowo oskarża matkę o czyn hańbiący, lecz po jej śmierci zmienia ton i zaczyna ją usprawiedliwiać. W drugim opisie przedstawione zostały przygotowania Heraklesa do popełnienia samobójstwa przez samospalenie. Wżerająca się w ciało trucizna, powodująca ogromny ból fizyczny i najpewniej prowadząca do śmierci, skłoniła syna Zeusa do podjęcia decyzji o zakończeniu życia¹⁴. Akt ten nie pojawia się w akcji dramatu.

¹⁰ Soph. Aj. 891, 893, 937, 939, 982–984. Wyrażenia te są różnymi wariantami tragicznego lamentu. W polskim przekładzie Kazimierza Morawskiego funkcjonują zamiennie jako: „o białda!”, „o ja nieszczęśliwy!”.

¹¹ Ibidem, 25–116, 133–200, 485–526, 810–860, 907–911.

¹² Co ciekawe, Kreon w zamknięciu Antygony w grobie widzi sposób na to, by nie skazać jej bezpośrednio na śmierć. Ma ona sama wybrać, czy będzie wołała zakończyć żywot, czy w samotności żyć, zob. Soph. Ant. 885–889.

¹³ Soph. Ant. 1175–1180, 1193–1240, 1245–1258, 1271, 1282–1283, 1275, 1294–1295, 1299, 1314.

¹⁴ Soph. Tr. 930–931, 985–1017, 1055–1058, 1195–1025.

Z kolei w *Królu Edypie* Sofokles przedstawił samozagładę Jokasty. Bohaterka na wieść o tym, że trwa w kazirodczym związku, w milczeniu, bez słowa wyjaśnienia ucieka ze sceny, by popełnić samobójstwo. Dramatopisarz wskazuje, że powiesiła się ona na chuście, w sypialni, gdzie zostali spłodzeni jej synowie z Edypem. Bohaterka opłakiwana jest przez chór i „syna-męża”¹⁵. W ostatnim dramacie z motywem samoeliminacji – *Filoktecie* – poeta przedstawia jedynie próbę samobójczą. Tytułowy bohater, rozbrojony, oszukany i pojmany przez swoich przeciwników Neoptolemosa i Odyseusza, zamierzał skoczyć ze skały, ale został siłą powstrzymany przez chór złożony z popleczników króla Itaki¹⁶.

Pierwszym problemem wymagającym refleksji jest kwestia powodów podjęcia decyzji o samobójstwie wskazywanych przez Sofoklesa. W przypadku Ajasa poeta nie pozostawia żadnych złudzeń, że bohater motywuje swoje samouniwersytowanie uszczerbkiem na czci oraz możliwością utraty dobrej sławy¹⁷. Tłumacząc etiologię samobójstwa Dejaniry, Maria Maślanka-Soro zwraca uwagę na to, że życie bohaterki było przepełnione samotnością, bezsilnością i strachem. Te negatywne uczucia brały się z nieobecności Heraklesa w domu oraz z możliwego pojawienia się branków, które mogły zastąpić ją w roli małżonki. Nieintencjonalne skazanie męża na mękę i śmierć tylko spotęgowało poczucie smutku. Kulminacją cierpień Dejaniry miała być obawa przed niesławą, wynikającą z otrucia męża, co doprowadziło bohaterkę dramatu do samobójstwa¹⁸. Taki portret psychologiczny Dejaniry wydaje się zgodny z ujęciem tej postaci przez Sofoklesa. Niemniej jednak poeta sugeruje raczej możliwość popadnięcia w infamię niż ogólnie pojęty smutek jako przyczynę samoeliminacji. Świadczą o tym konkretne wypowiedzi tej postaci wykreowane przez poetę¹⁹. Jeszcze inaczej etiologię samozagłady Dejaniry interpretuje Edwin Carawan. Według niego żona Heraklesa rzeczywiście nie pragnęła go zabić, ale jej winą było to, że nierozważnie użyła mikstury miłosnej, chociaż wiedziała, że takie specyfiki mogą spowodować inne rezultaty niż zaplanowane. Samobójstwo natomiast popełniła wtedy, gdy zdała sobie sprawę z tego, że jej czary się nie udały, i nie chciała zmierzyć się z konsekwencjami swoich czynów²⁰. Trudno jednak zgodzić się z taką wykładnią, gdyż słowa Dejaniry o zdobyciu składników eliksiru nie zawierają żadnej wzmianki o jego potencjalnie szkodliwym działaniu²¹. Bohaterkę zatem można byłoby raczej obwiniać o lekkomyślność, a nie o ignorowanie posiadanej wiedzy. Poeta w jasny sposób nie wyjaśnia, dlaczego kolejna postać – Jokasta – popełniła samobójstwo. Wydaje się jednak, że można doszukać się analogii w przyczynach samouniwersytowań Ajasa i Deja-

¹⁵ Soph. OT 1235–1267.

¹⁶ Soph. Phil. 985–1020.

¹⁷ Soph. Aj. 350–383, 450–480.

¹⁸ M. Maślanka-Soro, *Nauka poprzez cierpienie...*, s. 88–89.

¹⁹ Soph. Tr. 719–723: „Wiem zaś stanowczo, że jeśli on zginie [Herakles – P.K.], / Ja wraz z nim umrę w tej samej godzinie, / Bo żyć w niesławie tej przecie nieładno, / Która by chciała uchodzić za złą” (tłum. K. Morawski).

²⁰ E. Carawan, *Dejanira's Guilt...*, s. 203, 215.

²¹ Soph. Tr. 572–577.

niry. Według narracji Sofoklesa popełnili oni czyny hańbiące, w konsekwencji których narazili się na utratę dobrej sławy, co doprowadziło ich do samobójstwa. Przyczynę samozagłady Jokasty można interpretować analogicznie: nieświadomie popełniła czyn hańbiący – kazirodztwo – i odebrała sobie życie, nie chcąc żyć w niesławie. Inaczej o przyczynach samoeliminacji Jokasty napisał Mel D. Faber. Badacz poddał bohaterkę psychoanalizie, wskazując, że powodem jej samobójstwa była złość. Gniew miał być skierowany w stronę Lajosa, czyli ojca Edypa, gdyż ten ją opuścił i przez to dopuścił do zaistniałego kazirodztwa. Jako że Lajos już nie żył, miała przekierować swój gniew na siebie i przez to targnąć się na własne życie²². Ta ciekawa koncepcja nie broni się jednak w zestawieniu z tekstem tragedii. Ponadto przenosi współczesne metody z zakresu psychologii na odmienne od dzisiejszych realia starożytne.

W pozostałych dramatach zawierających omawianą tematykę widzimy inne przyczyny. Samobójczą śmierć Heraklesa, Antygony oraz powstrzymaną próbę zamachu na własne życie Filokteta można sprowadzić do jednej etiologii. Wszystkie spowodowane były sytuacją bez wyjścia. W przypadku tego pierwszego wżerająca się w ciało trucizna powodowała ogromny ból fizyczny²³, przez co – według Sofoklesa – syn Zeusa widział w zakończeniu życia jedyną drogę ucieczki. Sytuacja bez wyjścia w przypadku Antygony jest prosta do prześledzenia: skazana na śmierć bohaterka przyspieszyła swój zgon samoeliminacją. Dramatopisarz wyjaśnia przyczynę próby samobójczej Filokteta tym, że rozbrojony bohater zdany był na łaskę swoich wrogów. Jako ostatni motyw samozagłady w zachowanych dramatach Sofoklesa wskazywana jest utrata bliskiej osoby. Pojawia się w *Antygonie* i dotyczy Hajmona oraz jego matki Eurydyki. Podobnie jak w przypadku śmierci Jokasty poeta nie podaje wprost motywacji tych postaci, jednak na podstawie przebiegu wydarzeń można wywnioskować przyczynę ich decyzji²⁴.

Na podstawie powyższej analizy można podzielić etiologię samobójstw przedstawionych przez Sofoklesa na trzy grupy: możliwość utraty dobrej sławy – κλέος (dotyczy Dejaniry, Jokasty i Ajasa; przy czym u Ajasa dochodzi jeszcze kwestia utraty czci – τιμή), znalezienie się w sytuacji bez wyjścia (Herakles, Antygona, Filoktet) oraz utrata bliskiej osoby (Hajmon i Eurydyka).

Kolejnym zagadnieniem wartym uwagi są cele oraz połączone z nimi skutki samobójstw przedstawionych w dramatach Sofoklesa. W przypadku Ajasa wydaje się, że poeta w samoeliminacji tej postaci upatruje sposobu na utrzymanie κλέος²⁵. Jak komentuje Humphrey Davy F. Kitto, rehabilitacja bohatera została przez Sofoklesa opisana niejednoznacznie. Z jednej strony dramatopisarz ustami Teukrosa i Odyseusza wskazuje długą listę zasług Ajasa, ale równocześnie w ich pochwie nie ma usprawiedliwienia dla planowanej zbrodni (atak na wodzów Achajów) oraz hańbiącego czynu wyrżnięcia trzody. Popęśnienie

²² M.D. Faber, *Self-Destruction...*, s. 49–51.

²³ Soph. Tr. 985–1017, 1055–1058.

²⁴ O śmierci Hajmona: Soph. Ant. 1175–1180, 1193–1240, o samozagładzie Eurydyki: Soph. Ant. 1245–1258, 1282–1283.

²⁵ Soph. Aj. 470–480, 692.

samobójstwa również nie stanowi argumentu, który miałby stawiać bohatera w lepszym świetle²⁶. Równocześnie Sofokles przedstawia krytykę czynów Ajasa w dwojaki sposób: słowami Menelaosa i Agamemnona oraz zakazem pochowania postaci. Tym samym antyczny autor wskazuje na to, że wodzowie nie przebaczyli synowi Telamona planowanego ataku – mimo jego ogromnych zasług i nawet faktu, że odebrał sobie życie²⁷. Podobnie jest w przypadku Dejaniry²⁸. Sofokles zdaje się wskazywać, że bohaterka również próbuje przez samobójstwo utrzymać swoją dobrą sławę. Z jednej strony antyczny autor przedstawia postawę Hyllosa w sposób, który pozwala interpretować samounicestwienie Dejaniry jako wystarczający powód do oczyszczenia jej z zarzutu umyślnego otrucia męża i tym samym uniknięcia infamii. Z drugiej strony w dramacie pojawia się obojętność i niewzruszenie Heraklesa na wieść o śmierci małżonki²⁹. Ciekawą interpretację tego wątku dramatu przedstawia Kitto. Wyjaśnia on zachowanie Heraklesa specyficzną kreacją tego bohatera stworzoną przez Sofoklesa. Pólbóg w ujęciu dramatopisarza, jak sugeruje badacz, to postać, która nie dba o uczucia innych, co można zaobserwować chociażby w sprowadzeniu branki Ioli. Gdyby tak interpretować zachowanie Heraklesa, śmierć Dejaniry nie byłaby dla niego aktem mogącym ocalić jej cześć; po prostu się o to nie troszczy. Z kolei Hyllos, który żywo interesuje się losem matki, na początku oskarża ją o niegodny, hańbiący czyn, ale gdy popełnia ona samobójstwo, bohater zmienia ton – zaczyna usprawiedliwiać i symbolicznie rehabilitować Dejanirę³⁰. Trudno nie przyznać racji badaczowi. W przypadku Jokasty, której decyzja o samounicestwieniu spowodowana była najpewniej – jak u Ajasa i Dejaniry – utratą κλέος, poeta nie daje żadnych wskazówek, by móc szukać w jej samoeliminacji sposobu na ratowanie dobrej sławy. Tak samo w pozostałych przypadkach Sofokles wprost nie wskazuje celów, które mogły przyświecać mitologicznym postaciom targającym się na swoje życie. Można zatem z dużą dozą ostrożności uznać, że takowe nie istniały. Bohaterowie po znalezieniu się w trudnej sytuacji spontanicznie podejmują decyzję o tym, by dokonać samounicestwienia. Tym samym nie sposób wyznaczyć dla nich żadnych skutków tego dramatycznego czynu.

Zatem w swoich dramatach Sofokles wskazuje na dwa cele. Pierwsza grupa obejmuje Ajasa i Dejanirę, u których Sofokles wiąże decyzję o samobójstwie z próbą zachowania dobrej sławy (κλέος). Na podstawie przedstawionej wyżej analizy można stwierdzić, że poeta w sposób niejednoznaczny określa stopień realizacji tego celu. Wybranie samobójstwa, jak można interpretować, może mieć według tragediopisarza dla jednych moc utrzymania dobrej sławy, dla innych już nie. Maślanka-Soro do grona tych postaci zalicza również

²⁶ H.D.F. Kitto, *Tragedia grecka...*, s. 118.

²⁷ Soph. Aj. 1047–1090, 1234–1260, 1369–1372.

²⁸ Soph. Tr. 720–722.

²⁹ Samobójstwo w oczach Hyllosa: Soph. Tr. 934–940, 1125–1139, oraz Heraklesa: Soph. Tr. 1140–1150.

³⁰ H.D.F. Kitto, *Tragedia grecka...*, s. 274.

Antygonę³¹. Trudno jednak zgodzić się z taką opinią. Antygoną nie uważała swojego wykroczenia przeciwko woli Kreona (pochowanie brata) za czyn hańbiący, wręcz przeciwnie – miał być on zgodny z zamysłami bogów i sprawiedliwy³². Skoro zatem nie widzi zagrożenia dla swojej sławy i czci, nie szukałaby w samobójstwie ich ocalenia. Autor niniejszego tekstu skłania się zatem raczej do tego, by zaliczyć Antygonę – obok Jokasty, Hajmona, Eurydyki, Filokteta – do drugiej grupy. Wszystkie te postacie według kreacji antycznego autora szukały w samoeliminacji po prostu sposobu na ucieczkę przed rozpaczą i bólem, z którymi nie były w stanie sobie poradzić.

Sposoby przedstawienia reakcji postronnych bohaterów na akty samouni-cestwienia pozostają ściśle powiązane ze wskazanymi przez antycznego autora celami tych czynów. Nasuwa się tutaj kilka obserwacji. Po pierwsze, Sofokles jasno wskazuje we wszystkich sytuacjach, w których otoczenie przyszłego samobójcy dowiaduje się o jego zamiarach, że są podejmowane próby odciążenia go od tej decyzji. W najbardziej rozbudowaną argumentację poeta wyposażył Tekmessę, która odwołuje się do uczuć i miłości rodziny w stosunku do bohatera³³. Wydaje się, że Sofokles celowo skonstruował w ten sposób wypowiedź tej postaci, by jeszcze bardziej uwypuklić to, że zanurzony w ideologii bohaterstwa i honoru Ajas wybierze właśnie te cnoty zamiast związków rodzinnych. W *Trachinkach* piastunka udaje się po pomoc do Hyllosa³⁴. Tym samym Sofokles w żaden sposób nie podpowiada, jak mogły brzmieć argumenty przeciwko samobójstwu Dejaniry. Natomiast Filoktet zostaje powstrzymany siłą. Po drugie, we wszystkich przypadkach chór wysłuchuje relacji o wydarzeniach poprzedzających samoeliminację oraz o samym akcie, a następnie uczestniczy w opłakiwaniu zmarłej postaci³⁵. Nie wchodząc w dyskusję prowadzoną przez badaczy w kwestii funkcji chóru³⁶, autor niniejszego tekstu chciałby zwrócić uwagę na jeden ważny, z perspektywy poruszanych tutaj zagadnień, element. Mianowicie niezależnie od tego, czy chór był blisko związany z bohaterem, czy też nie³⁷, Sofokles nie podaje żadnego wartościującego komentarza w stosunku do samobójstwa. Po trzecie, sposób wyrażenia smutku po samobójcy, jak i po osobie zmarłej w innych okolicznościach jest identyczny. Jeśli porównać regułę opłakiwania samobójców, która przejawia się m.in. w kumulacji odpowiednich wyrażen (*ὦ μοί μοι / οἴμοι, τλήμων, τάλας*)³⁸, ze stylizacją lamentu

³¹ M. Maślanka-Soro, *Nauka poprzez cierpienie...*, s. 89.

³² Soph. *Ant.* 44–47, 70–76, 95–96, 449–468, 500–504.

³³ Soph. *Aj.* 485–525.

³⁴ Soph. *Tr.* 925–933.

³⁵ Soph. *Aj.* 889–976; *Ant.* 1155–1284; *Tr.* 870–970; *OT* 1234–1296.

³⁶ Zob. m.in.: A. Weiner, *The Function of the Tragic Greek Chorus*, „Theatre Journal” 1980, vol. 43, no. 2, s. 205–212; H. Foley, *Choral Identity in Greek Tragedy*, „Classical Philology” 2003, vol. 98, no. 1, s. 1–30; E. Partyga, *Chór dramatyczny w poszukiwaniu tożsamości teatralnej*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2004.

³⁷ G.M. Kirkwood, *The Dramatic Role of the Chorus in Sophocles*, „Phoenix” 1954, vol. 8, no. 1, s. 3–4.

³⁸ Zob. przyp. 11.

po niesamobójczej śmierci Edypa w dramacie *Edyp w Kolonos*³⁹, okazuje się, że Sofokles tak samo opisywał żal w przypadku obydwu rodzajów zgonów. Innymi słowy, nie wydaje się, aby poeta przypisywał samounicestwieniu jakąś odmienną, szczególną formę smutku i żałoby. Po czwarte, nie sposób nie wspomnieć o rozpacz, której tragediopisarz nadał skrajny charakter. Tutaj mowa przede wszystkim o samobójstwach Hajmona i Eurydyki na wieść o śmierci im najbliższych⁴⁰. Ponadto poeta opisał skrajną reakcję Edypa: po odnalezieniu ciała swojej matki i żony Jokasty przekłuł sobie oczy szpilką z jej szat. Ten akt samookaleczenia wskazuje nie tylko na rozpacz bohatera po jej śmierci, lecz także na jego cierpienie związane z własnym losem⁴¹. Wreszcie ostatnia obserwacja mówi o tym, że obojętnością charakteryzują się te postaci, które Sofokles wykreował jako wrogów samobójców. Tutaj znów należy podkreślić, że Sofoklesowi Menelaos, Agamemnon czy Herakles są negatywnie nastawieni do samych bohaterów, a niekoniecznie do samounicestwienia jako takiego.

W świetle analizy kreowanej przez Sofoklesa reakcji postaci na wieść o czyjejś samoeliminacji można wyznaczyć jej trzy podstawowe kategorie: próby odciążenia od samobójstwa, lament i rozpacz oraz obojętność. Z dużą dozą ostrożności można zatem stwierdzić, że według dramatopisarza samobójstwo nie jest przedstawiane jako wyjście z sytuacji krytycznej, które spotyka się z jednomyślnym przyzwoleniem i późniejszą akceptacją. Żadna z postaci w ujęciu poety nie pochwała samounicestwienia, dotyczy to nawet tych bohaterów, którzy żywili niechęć do samobójców. Wręcz przeciwnie samobójstwo – jak każda inna śmierć – jest gorzko opłakiwane lub spotyka się nawet z jeszcze dramatyczniejszą odpowiedzią.

Ostatnim zagadnieniem w analizie samoeliminacji w twórczości Sofoklesa jest sposób dokonania tego aktu; można wyróżnić trzy: przebicie się ostrzem (Ajas, Dejanira, Hajmon, Eurydyka), powieszenie (Jokasta i Antygona) oraz skok z wysokości (Filoktet). Chociaż tragediopisarz w przypadku każdego takiego aktu wskazuje użyte narzędzie, należy zauważyć, że nie poświęca tej kwestii większej uwagi. Innymi słowy, trudno odnaleźć jakąś prawidłowość oprócz tej, że żadna postać męska nie wybrała powieszenia jako sposobu zadania sobie śmierci. Równocześnie po ostrze sięgali zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Jedynie w przypadku Ajasa dramatopisarz zwraca większą uwagę na przedmiot użyty do popełnienia samobójstwa. Należałoby się zgodzić z interpretacją Davida Cohena, który zaznacza obecność miecza w dwóch kluczowych dla przedstawienia postaci Ajasa momentach. Mianowicie na początku dramatu, gdy bohater w zesłanym przez Atenę szale morduje bydło, oraz później – gdy kończy swój żywot. Ostrze, ubrudzone we krwi bydła, staje się symbolem szaleństwa i hańby tej postaci. Badacz wskazuje na to, że wraz ze schowaniem miecza Sofoklesowi bohater pragnie ukryć również swoją hańbę. Być może

³⁹ Soph. OC 1670–1738.

⁴⁰ Soph. Ant. 1175–1283.

⁴¹ Soph. OT 1260–1280.

w ten sposób Ajas w ujęciu poety przenosi chociaż część winy na pechowe ostrze⁴².

W siedemnastu zachowanych w całości dziełach Eurypidesa⁴³ tylko trzy postacie popełniają samobójstwo: Fedra w *Hippolytosie uwiecznionym*, Euadne w *Błagalnicach* oraz Jokasta w *Fenicjankach*⁴⁴. W ostatnim wymienionym dziele dramaturga występuje również opis samounicestwienia Menojkeusa⁴⁵. Był to jednak akt o charakterze ofiarnym, który należy zaliczyć do kategorii samopoświęcenia. Motyw ten pojawia się także w trzech innych tragediach: *Dzieciach Heraklesa*⁴⁶, *Hekabe*⁴⁷ oraz *Ifigenii w Aulidzie*⁴⁸, nie był on jednak w pełni postrzegany przez starożytnych Greków jako samobójstwo. Autor niniejszego tekstu nie będzie skupiał się na tej tematyce, gdyż wykracza ona poza obszar badań⁴⁹. Wracając do opisów śmierci przedstawionych przez Eurypidesa, trzeba podkreślić, że poeta w *Hippolytosie uwiecznionym* ukazuje nieszczęśliwą i nieetyczną miłość Fedry do jej pasierba. Bohaterka początkowo próbowała zagłodzić się na śmierć, by nie dopuścić do odkrycia jej uczucia. Po namowie piastunki prawda została ujawniona, lecz Hippolytos przeklął Fedrę. Zawstydzona bohaterka powiesiła się, zostawiając list fałszywie oskarżający pasierba o niemoralne zachowanie wobec niej⁵⁰. W *Błagalnicach* tragediopisarz opisuje samospalenie Euadne – zrozpaczonej wdowy, która na wojnie straciła męża⁵¹. W *Fenicjankach* Eurypides przedstawia odmienną od wersji Sofoklesa wizję zakończenia życia przez Jokastę. Według młodszego z dramaturgów postać ta miała zadać sobie śmiertelny cios mieczem, gdy jej zwaśnieni synowie wzajemnie się zamordowali⁵².

Tak mała liczba opisów aktów samounicestwienia kontrastuje jednak z wszechobecnymi u Eurypidesa odniesieniami do tego tematu. Próby samo-

⁴² D. Cohen, *The Imagery of Sophocles...*, s. 31–34.

⁴³ Autor nie wlicza niepewnego *Resosa* (dyskurs naukowy dotyczący autora tej tragedii jest wyjątkowo obszerny, zob. m.in.: W. Ritchie, *The Authenticity of the Rhesus of Euripides*, Cambridge University Press, Cambridge 1964; C.W. Willink, *Studies in the "cantica" of Euripides' "Rhesus"*, „Illinois Classical Studies” 2002–2003, no. 27/28, s. 21–43) i dramatu satyrowego *Cyklop*.

⁴⁴ Te oraz wszystkie inne dzieła Eurypidesa (w tym cytaty w polskim tłumaczeniu) przytaczane za: Eurypides, *Tragedie*, t. 1–4, przeł. J. Łanowski, Prószyński i S-ka, Warszawa 2005–2007. Tekst oryginału: Euripidis, *Fabulae*, vol. 1–3, praef. G. Murray, E. Typographie Clarendoniano, Oxonii 1902. W przypisach stosowane są następujące skróty: Eur. Alc. – *Alkestis*, Eur. Andr. – *Andromacha*, Eur. El. – *Elektra*, Eur. Hec. – *Hekabe*, Eur. Hel. – *Helena*, Eur. Heracl. – *Dzieci Heraklesa*, Eur. HF – *Oszalały Herakles*, Eur. Hipp. – *Hippolytos uwieczniony*, Eur. IA – *Ifigenia w Aulidzie*, Eur. Ion – *Ion*, Eur. IT – *Ifigenia w kraju Taurów*, Eur. Med. – *Medea*, Eur. Or. – *Orestes*, Eur. Ph. – *Fenicjanki*, Eur. Supp. – *Błagalnice*, Eur. Tr. – *Trojanki*.

⁴⁵ Eur. Ph. 930–960, 1090–1095.

⁴⁶ Eur. Heracl. 405–425, 470–630, 820–825.

⁴⁷ Eur. Hec. 110–580.

⁴⁸ Eur. IA 85–100, 1210–1500.

⁴⁹ O znaczeniu samopoświęcenia i jego szczególnej funkcji zob. m.in. J. Komorowska, *Fenicjanki...*, s. 104, 115, 118–121.

⁵⁰ Eur. Hipp. 200–525, 780–890.

⁵¹ Eur. Supp. 990–1120.

⁵² Eur. Ph. 1435–1460.

bójcze oraz wzmianki o samoeliminacji pojawiają się w niemal wszystkich jego tragediach niewymienionych do tej pory, z wyjątkiem *Ifigenii w kraju Taurów*⁵³ oraz *Bachantek*. W *Alkestis* dramatopisarz poprzez chór zadaje krótkie pytanie, czy utrata małżonki nie może być przyczyną samouniżenia⁵⁴. Również w *Medei* poeta skrótowo wskazuje na obawę piastunki przed targnięciem się na własne życie tytułowej bohaterki, która została zostawiona przez męża⁵⁵. W poetycko wyrażonym pragnieniu śmierci Polymestora na kartach *Hekabe* Eurypides wskazuje na tragiczne doświadczenia tej postaci – oślepienie i stratę dzieci⁵⁶. Dramatopisarz opisuje próbę samobójczą Hermiony, przeciwniczki tytułowej bohaterki *Andromachy*. Obawiająca się kary ze strony męża za podjętą próbę zabicia jej branki Hermiona sięgała po miecz i sznur, zamierzając odebrać sobie życie⁵⁷. Postać ta miała zostać powstrzymana przez służbę. W *Oszalałym Heraklesie* antyczny autor opisuje rozważania Heraklesa, który w rozpacz po wymordowaniu własnej rodziny myśli o samobójstwie⁵⁸. Jego rozważania na temat sposobu śmierci zostają w dramacie przerwane przez pojawienie się Tezeusza, który wypowiada słowa dyskredytujące samobójstwo jako czyn haniebnny – taki komentarz wyznacza mu autor tragedii. Z kolei w *Trojankach* Eurypides przedstawia siłą powstrzymaną próbę samobójczą Hekabe, która chciała rzucić się w ogień trawiący jej ojczyznę miasto – Troję⁵⁹. W *Elektrze* poeta przypisuje tytułowej bohaterce ostrzeżenie skierowane do jej brata Orestesa: w przypadku niepowodzenia zemsty na ich matce Elektra miała zadać sobie śmiertelny cios mieczem⁶⁰. Antyczny autor nie wskazuje, by Orestes miał się sprzeciwić tym zamysłom. W *Orestesie* Eurypides przekazuje, że tytułowy bohater oraz Elektra zostali za swoje zbrodnie skazani na śmierć, początkowo przez ukamieniowanie, potem zmienione na przymusowe samobójstwo⁶¹. Rozważania na temat sposobu samoeliminacji (czy zginąć od miecza, czy przez powieszenie) zostają przerwane przez interwencję Pyladesa i jego plan zemsty. Antyczny autor przedstawia również wypowiedź tej postaci. Bohater miał zadeklarować, że nie przeżyje Orestesa, jeśli ten zginie. Ponadto w dalszej części Pylades zapowiada, że po dokonaniu odwetu na przeciwnikach spłonie razem z przyjacielem⁶². W *Ijonie* dramatopisarz poprzez chór wyraża obawę, że Kreuza albo się powiesi, albo przebijie mieczem w sytuacji niepowodzenia jej działań zmierzających do zamordowa-

⁵³ W *Ifigenii w kraju Taurów* pojawia się Pylades, który wyraża gotowość śmierci u boku przyjaciela, jednak z kontekstu wynika, że chodzi o śmierć w walce, a nie o samobójstwo (zob. Eur. *IT* 675–685). W przeciwieństwie do tego w *Orestesie* Eurypides przedstawia Pyladesa jako bohatera deklarującego chęć targnięcia się na życie w razie śmierci Orestesa.

⁵⁴ Eur. *Alc.* 225–230.

⁵⁵ Eur. *Med.* 35–45.

⁵⁶ Eur. *Hec.* 1105–1106.

⁵⁷ Eur. *Andr.* 805–820, 840–850.

⁵⁸ Eur. *HF* 1145–1155, 1245–1345.

⁵⁹ Eur. *Tr.* 1275–1280.

⁶⁰ Eur. *El.* 685–905.

⁶¹ Eur. *Or.* 945–955, 1035–1045.

⁶² Eur. *Or.* 1070–1100, 1145–1155.

nia tytułowego bohatera⁶³. Wreszcie w *Helenie* poeta zawiera dwie zapowiedzi samobójstw. Pierwsza to deklaracja Heleny, że jeśli wieści o śmierci jej męża okażą się prawdziwe, odbierze sobie życie – rozważa przy tym te same sposoby samoeliminacji, co u wcześniej wspomnianej Kreuzy. Druga zapowiedź samobójstwa została przypisana przez Eurypidesa Menelaosowi, który deklaruje, że jeśli nie uda mu się uprowadzić żony, najpierw ją zabije, a następnie sam targnie się na życie.

Jak można zauważyć, wzmianki o samozagładzie przedstawione przez Eurypidesa są raczej krótkie, sytuacyjne i nie wnoszą wiele do głównych wydarzeń w dramatach. Niemniej jednak zdaniem autora niniejszego tekstu pominięcie tych przykładów byłoby niewłaściwe, ponieważ ich liczba oraz okoliczności, w jakich poeta o nich wspomina, mogą mieć istotne znaczenie dla odtworzenia obrazu samobójstwa.

Pierwszym zagadnieniem wymagającym komentarza są przyczyny samoeliminacji, które wskazał Eurypides w swoich dramatach. Jeśli chodzi o dokonane samobójstwa, w przypadku Fedry można mówić o poczuciu hańby i wstydu (*αἰδώς*). Te negatywne stany były spowodowane – jak informuje antyczny autor poprzez wypowiedź bohaterki – jej kazirodczą miłością do pasierba Hippolytosa⁶⁴. Pozostałe dwie bohaterki, które dokonują samounicestwienia – Euadne i Jokasta – decydują się na ten czyn z powodu utraty bliskich im osób. Trudno o inną interpretację, gdyż Eurypides w obydwu przypadkach, odpowiednio przez samą Euadnę i posłańca relacjonującego śmierć Jokasty, jasno pisze o ich motywacji⁶⁵. Przechodząc do wzmianek o samobójstwie, antyczny autor również nie pozostawia w tym temacie wiele pola do interpretacji, w oczywisty sposób wskazując, dlaczego dana postać chciała targnąć się na własne życie. Nieco więcej uwagi należy poświęcić czterem postaciom wymienionym w tym zestawieniu: Hekabe, Pyladesowi, Medeji oraz Heraklesowi. Eurypides nie przekazuje, by Hekabe – pomimo śmierci swoich dzieci i wnuków – myślała o samounicestwieniu, do czasu gdy nie zobaczyła płonącej ojczyzny Troi. Dopiero wtedy poeta przedstawia jej samobójcze zamiary – bohaterka zachęca siebie i chór złożony z Trojanek do rzucenia się w płonące miasto. W tej scenie autor przypisuje jej wypowiedź wychwalającą omawiany czyn, który w ramach tej narracji jawi się jako szlachetny i godny⁶⁶. Wydaje się zatem, że w kreacji tej postaci decyzja o samobójstwie łączy się zarówno z utratą bliskich, jak i ze zniszczeniem ojczyzny. Wszystkim wspomnianym postaciom Eurypides przypisuje cierpienie z powodu utraty członka rodziny, jedynym wyjątkiem od tej reguły jest Pylades. Tutaj poeta zapowiada jego samounicestwienie, gdyby przyjaciel i towarzysz bohatera Orestes miał zginąć⁶⁷. Tak jak słusznie wskazuje Jerzy Łanowski, zabieg ten przeprowadzony przez Eurypidesa

⁶³ Eur. *Ion* 1060–1070.

⁶⁴ Eur. *Hipp.* 315–320.

⁶⁵ Eur. *Supp.* 990–1010, 1060–1070; Eur. *Ph.* 1455–1460.

⁶⁶ Eur. *Tr.* 1282–1283.

⁶⁷ Eur. *Or.* 1070–1100. Chociaż Eurypides nie mówi wprost o samobójstwie, należy zwrócić uwagę, że chęć śmierci wyrażona przez Pyladesa pada tuż po tym, jak Elektra i Orestes rozważa-

ma najpewniej chwalić i podkreślać szlachetność męskiej przyjaźni (*φιλίας*)⁶⁸. Co do Medei – wykreowana przez dramatopisarza utrata bliskich przez tę postać ma inny charakter niż u pozostałych wymienionych bohaterów, gdyż nikt z członków jej rodziny nie umiera. Zostaje ona porzucona przez swojego męża, tracąc go z powodu innej kobiety. Tak jak zostało już zauważone, obawa przed tym, że postać tytułowa może targnąć się na własne życie, według Eurypidesa jest wyrażona przez jej piastunkę⁶⁹. Włodzimierz Galewicz podkreśla, że taka utrata bliskiej osoby powoduje u Medei dwojakie uczucia: żal i rozpacz oraz pohańbienie i uszczerbek na czci⁷⁰. Eurypides w przeciwieństwie do Sofoklesa (w *Trachinkach*) nie widzi w tym stanie powodu do popełnienia samobójstwa, tylko do zemsty na niewiernym mężu. Ponadto poza krótką obawą wyrażoną przez piastunkę wątek ten nie pojawia się ponownie do końca sztuki. W *Oszałałym Heraklesie* występuje połączenie dwóch przyczyn. Po pierwsze, Eurypides wskazuje na ogromny żal tytułowego bohatera po stracie bliskich. Po drugie, Herakles jest zawstydzony swoim czynem wymordowania rodziny. Poeta wyraża to zarówno gestem – poprzez zakrycie głowy przez syna Zeusa⁷¹, jak i słowami – gdy bohater mówi wprost o tym, że się wstydzi.

Etiologię samoeliminacji przedstawioną przez Eurypidesa można podzielić na trzy grupy: wstyd, sytuację bez wyjścia (lub możliwość znalezienia się w niej w razie niepowodzenia działań podjętych przez bohaterów) grożącą śmiercią oraz stratę bliskiej osoby. Najrzadziej, bo tylko w przypadku Fedry i Heraklesa, Eurypides wskazuje wstyd (*αἰδώς*) jako przyczynę samobójstwa lub chęci jego popełnienia. W sytuacji bez wyjścia, która najpewniej skończyłaby się śmiercią postaci, znajdują się: Hermiona, Elektra, Orestes, Pylades, Kreuza oraz Menelaos. Co ważne, żadna z nich ostatecznie samobójstwa nie popełniła, gdyż albo jej działania miały pozytywny rezultat (Elektra, Menelaos), albo została uratowana z ręki innych bohaterów (Hermiona) czy też bogów (Kreuza, Orestes, Elektra i Pylades). Najczęstszą etiologią samounicestwienia wskazywaną przez Eurypidesa jest faktyczna lub potencjalna utrata bliskich osób. Poeta kreuje z tego powodu samobójstwa zarówno dokonane (Euadne i Jokasta), jak i planowane (Polymestor, Herakles, Ifis, Hekabe w *Trojankach*, Pylades w *Orestesie* i tytułowa bohaterka dramatu *Helena*) oraz wskazuje na obawę innych postaci przed tym, że utrata najbliższych może doprowadzić do samoeliminacji (w dramatach *Alkestis* oraz *Medea*).

W dalszej kolejności warto przeanalizować cele, jakie – w ujęciu Eurypidesa – przyświecały bohaterom w momencie podejmowania decyzji o samobójstwie. Wraz z nimi autor wskaże również skutki samoeliminacji dla samo-

ją samobójstwo. Następnie mowa jest o podpaleniu domu Heleny i wspólnej śmierci przyjaciół (Eur. *Or.* 1150).

⁶⁸ J. Łanowski, *Wstęp do Ifigenia w kraju Taurów*, [w:] Eurypides, *Tragedie*, t. 2, Prószyński i S-ka, Warszawa 2006, s. 278–279.

⁶⁹ Eur. *Med.* 35–45.

⁷⁰ W. Galewicz, *Z Arystotelesem...*, s. 144, 148.

⁷¹ Więcej o znaczeniu aktu zakrycia głowy i oczu zob. H.M. Roismann, *The Veiled Hippolytus and Phaedra*, „Hermes” 1999, Bd. 127, H. 4, s. 397–409.

bójców przedstawione przez poetę. Fedra, według kreacji dramatopisarza, szuka w swojej samozagładzie sposobu na uniknięcie infamii. Przedstawiona w pierwszym epeisodionie nieudana próba zagłodzenia się miała zapobiec wyjściu na jaw jej miłości. Po ujawnieniu tej prawdy Eurypides zdradza, że żona Tezeusza powiesiła się, a przedtem zostawiła list oskarżający Hippolytosa o nieczne uczynki wobec niej. Antyczny autor pozostawia bez komentarza kwestię, czy Fedra rzeczywiście uniknęła infamii. Chociaż w eksodosie bogini Artemida wyjaśniła pozostałym bohaterom całą sytuację, nie została już poruszona sprawa Fedry. Trudno tym samym wyznaczyć skutki samoeliminacji dla tej postaci. Wykreowany przez Eurypidesa cel przyświecający Euadne w jej samozagładzie jest ciekawą innowacją poety. Wskazuje on bowiem, że w samobójstwie bohaterka nie tylko szukała ucieczki przed żalobą po swoim zmarłym mężu, ale co więcej – sposobu na uzyskanie chwały. W swoim artykule Nicholas M. Dee tłumaczy, że cel śmierci Euadne wykracza poza porządek ról, jakie powinna ona pełnić ze względu na swoją pleć. Chwała (*ἀρετή*), jaką chce uzyskać, zarezerwowana jest dla mężczyzn⁷². Reakcja chóru w dramacie, o której nieco niżej, mówi o tym, że zamiar Euadne nie został zrealizowany. W pozostałych przypadkach Eurypides nie wskazuje na jakąś szczególną intencję swoich postaci w decyzjach o samobójstwie. Przedstawia je raczej jako drogę ucieczki przed rozpaczą lub wiszącym nad bohaterami wyrokiem śmierci. Nawet w przypadku tytułowego *Oszalałego Heraklesa*, który – jak zostało wspomniane – czuje wstyd po swoich czynach, Eurypides nie pozostawia informacji o tym, że jego postać miałaby szukać w samouniściwieniu sposobu na rehabilitację.

W świetle analizy celów i skutków samobójstw opisanych przez Eurypidesa można stwierdzić, że antyczny autor nie poświęcił zbyt wiele uwagi temu problemowi. Oprócz dwóch postaci, Fedry i Euadne, reszta bohaterów ma nie mieć szczególnych intencji w swoich samouniściwieniach. Stanowią one według kreacji dramatopisarza prostą odpowiedź na żal po zmarłym lub znalezienie się w sytuacji bez wyjścia. Tutaj należałoby tylko wspomnieć, że z tej dużej grupy postaci tylko Jokasta ma według Eurypidesa popełnić akt samozagłady.

O wiele więcej informacji i materiału do analizy antyczny poeta pozostawił w przypadku reakcji postaci postronnych na wieść o samobójstwie – czy to planowanym, czy popełnionym. W *Hippolytosie uwięzionym* poeta wskazuje kluczowy wpływ piastunki na losy Fedry. Miała ona zapobiec próbie samobójczej bohaterki przez zagłodzenie się, bazując na argumentie, według którego miłość jest zesłana przez boginię Afrodytę i nie ma hańbiącego charakteru. Podobnie jak w przypadku starszego z dramatopisarzy Eurypides opisuje żal po śmierci Fedry przez nagromadzenie odpowiednich wyrażen (m.in. *οἴμοι, αἰαί*)⁷³. W *Błagalnicach* zostały przedstawione dwie różne reakcje na popeł-

⁷² N.M. Dee, *The Athenian Reception...*, s. 266–267.

⁷³ Eur. *Hipp.* 874, 881. Wyrażenia *οἴμοι* i *αἰαί* należą do typowych tragicznych formuł lamentacyjnych. W polskim przekładzie Jerzego Łanowskiego oddane zostały dosłownie jako krótkie okrzyki – odpowiednio „O!” oraz „Aiai”.

⁷⁴ Eur. *Hipp.* 355–525.

nione przez Euadne samobójstwo. Pierwszą reakcją, jaką wskazuje Eurypides w tym dramacie, jest potępienie aktu bohaterki wyrażone przez chór słowami: „Kobieto, straszny czyn spełniłaś”⁷⁵. Trudno rozstrzygnąć – jak zauważa Dee – czy ta reakcja wskazuje na oburzenie samym aktem, czy raczej motywacją, którą kierowała się Euadne (wspomniana chęć zdobycia chwały – ἀρετή)⁷⁶. W tym kontekście ważne wydają się dalsze słowa chóru, które wyrażają współczucie tylko wobec ojca samobójczyni Ifisa. Drugą reakcją przedstawioną przez Eurypidesa na wieść o samoeliminacji Euadne jest rozpacz i żal jej rodzica, który zapowiedział, że po powrocie do ojczyzny zagłodzi się na śmierć. Fakt, że postacie Euadne i Ifisa pojawiają się wyłącznie w piątym epeisodionie, bez odniesień do nich w pozostałych częściach dramatu, wzbudził zainteresowanie współczesnych badaczy⁷⁷. W kontekście tematu niniejszej pracy zaznaczyć trzeba jedynie, że samozagłada bohaterki ma w kreacji Eurypidesa wpływ tylko na jej ojca. Pozostałe postaci w dramacie nie zwracają na samobójczynię uwagi. W przypadku Jokasty jedyną reakcją to lament i rozpacz na wieść o samobójstwie. Tak samo jak u Sofoklesa smutek po stracie wyrażony jest w nagromadzeniu odpowiednich wyrażen uwydatniających ten stan⁷⁸. Jeśli chodzi o samounicestwienie jedynie zaplanowane, warto zwrócić uwagę na ciekawą reakcję chóru w *Hekabe*, który komentuje tam zamiar samobójczy oślepionego Polymestora. Poeta przypisuje chórowi złożonemu z Trojanek – sojuszniczek Hekabe, które nie tylko są świadkami cierpień zadanych Polymestorowi, ale również ich współsprawczyniami – stwierdzenie: „[...] trzeba wybaczyć, gdy z mąk ponad siły / chcąc się uwolnić, ktoś porzuca życie”⁷⁹. Zupełnie inaczej Eurypides kreuje zachowanie postaci postronnych w *Andromasze*. W tym dziele poeta wskazuje, że gdy tylko służba dowiedziała się o samobójczych zamiarach Hermiony, została ona siłą powstrzymana od ich zrealizowania⁸⁰. W *Oszalałym Heraklesie* Eurypides przedstawia – poprzez słowa Tezeusza – szczególnie ciekawy i niespotykany w żadnym innym dramacie argument przeciwko samoeliminacji: akt ten ukazany jest jako przejaw tchórzostwa. Zdanie to, podparte obietnicą pomocy ze strony Tezeusza, jest na tyle silne, że odciąga Heraklesa od powziętego zamiaru targnięcia się na własne życie⁸¹. Wydaje się, że Tezeusz pełni podobną rolę jak Pylades. Eurypides gloryfikuje w ten sposób męską przyjaźń⁸². Jak wskazuje Loukas Papadimitropoulos, poeta w takim przedstawieniu przyjaźni Tezeusza ma jeszcze drugi cel. Mianowicie ma to podkreślać zwrócenie się ku ludzkiemu pierwiastkowi półboskiego

⁷⁵ Eur. *Supp.* 1072: ἰὼ, γύναι, δεινὸν ἔργον ἐξείργασω.

⁷⁶ N.M. Dee, *The Athenian Reception...*, s. 267, 272–273.

⁷⁷ Próby interpretowania pojawienia się Euadne i Ifisa podjęto m.in. w publikacjach: N.M. Dee, *The Athenian Reception...*, s. 267–273; C. Peeling, *Greek Tragedy and the Historian*, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 213–235 oraz E.P. Garrison, *Attitudes...*, s. 33.

⁷⁸ Eur. *Ph.* 1492, 1508.

⁷⁹ Eur. *Hec.* 1107–1108: συγγνώσθ', ὅταν τις κρείσσον' ἢ φέρειν κακὰ/πάθῃ, ταλαίνης ἐξ-παλλάξαι ζῆς.

⁸⁰ Eur. *Andr.* 805–820.

⁸¹ Eur. *HF* 1245–1250.

⁸² Zob. J. Łanowski, *Wstęp...*, s. 278–279.

Heraklesa, który – po tym jak w szale zamordował własną rodzinę – szuka wsparcia wśród ludzi, a nie w bogach⁸³. W *Trojankach* poeta znów podkreśla siłową reakcję na samobójcze zamiary Hekabe. Tym razem jednak nie służba, a żołnierze mieli powstrzymać bohaterkę od targnięcia się na własne życie⁸⁴. Z kolei w *Elektrze* Eurypides opisuje reakcję Orestesa na zapowiedź samobójstwa swojej siostry. Gdy usłyszał od tytułowej bohaterki, że w razie fiaska ich planu targnie się ona na życie, skwitował to krótko: „Rozumiem wszystko”⁸⁵. Mając na uwadze wykreowaną przez Eurypidesa trudną sytuację Elektry po śmierci jej ojca, o której pada dużo informacji, oraz współudział w morderstwie, wydaje się, że budowanie argumentacji przeciwko samobójstwu byłoby nieuzasadnione. Tytułowa bohaterka dramatu *Helena* w kreacji Eurypidesa, zachęcona przez chór do potwierdzenia doniesień o rzekomej śmierci swojego męża Menelaosa, miała porzucić myśl o samozagładzie (przynajmniej, jak można wnioskować z dalszych jej słów, do czasu wyjaśnienia sytuacji)⁸⁶. Skrajną reakcję przedstawił Eurypides w przypadku Pyladesa w *Oresteście*. Gdy protagonista tego dramatu Orestes został skazany na śmierć wyrokiem sądu, Pylades – według poety – wyraził deklarację, że nie przeżyje swojego przyjaciela. Brat Elektry po krótkiej dyskusji zaakceptował decyzję towarzysza. Eurypides zdaje się w tym fragmencie podkreślać niepodważalność sądowego wyroku, beznadziejność zaistniałej sytuacji oraz afirmację wcześniej zarysowanej męskiej przyjaźni (*φιλίας*)⁸⁷. W przypadku pozostałych postaci (wspomnianych Ifisa, Kreuzy oraz Menelaosa w dramacie *Helena*) Eurypides nie przekazuje żadnej reakcji ze strony innych bohaterów.

Na podstawie powyższej analizy można wyznaczyć charakterystyczne grupy zachowań na wieść o samobójstwie, które przekazuje Eurypides w swoich dramatach. Poeta przedstawił bardzo różne reakcje: rozpacz, próby odciążenia od powziętych zamiarów dotyczących samoeliminacji (niekiedy połączone z jego potępieniem), zrozumienie, brak reakcji. Pierwszy typ występuje tylko wtedy, gdy istotnie do samozagłady dochodzi. We wszystkich trzech dokonanych samounicestwieniach pojawia się właśnie taka odpowiedź. Najczęstszą reakcją u Eurypidesowych postaci na wieść o planowanym samobójstwie jest próba jego zapobieżenia. Przebiega ona dwutorowo: na drodze rozwiązań siłowych (Hermiona i Hekabe w *Trojankach*) lub argumentacji słownej (Fedra, Herakles, Helena w dramacie o tym samym tytule). We wszystkich przypadkach starania te kończą się sukcesem. Cztery reakcje na zapowiedzi samobójstwa spotykają się ze zrozumieniem (Polymestor, Elektra, Orestes i Pylades). Być może Eurypides w ten sposób wskazywał, że istnieją sytuacje krytyczne, kiedy zakończenie życia jest dopuszczalne i uzasadnione. Nie oznacza to równocześnie, że decyzje o samounicestwieniu są przedstawiane z pełnym poparciem

⁸³ L. Papadimitropoulos, *Heracles as Tragic Hero*, „The Classical World” 2008, vol. 101, no. 2, s. 137.

⁸⁴ Eur. *Tr.* 1275–1280.

⁸⁵ Eur. *El.* 693: πάντ’ οἶδα.

⁸⁶ Eur. *Hel.* 305–310.

⁸⁷ Eur. *Or.* 1065–1150.

i aprobatą pozostałych postaci w dramacie. Trudno również zinterpretować, czy w przypadku braku reakcji (Ifis, Kreuza, Menelaos w dramacie *Helena*) można mówić o cichym przyzwoleniu czy dezaprobatie – w żaden sposób Eurypides tego nie zdradza.

Poeta prawie za każdym razem, z wyjątkiem przypadku Polymestora, wskazuje, w jaki sposób bohaterowie dramatu popełnili samobójstwo lub jak planowali targnąć się na swoje życie. Tutaj należy zwrócić uwagę na dwie ważne kwestie. Po pierwsze, dramatopisarz przekazuje prawie wszystkie możliwe sposoby samoeliminacji w Grecji archaicznej i klasycznej⁸⁸. Oprócz wspomnianych już u Sofoklesa sposobów – przebicie się ostrzem⁸⁹, powieszenia⁹⁰, samospalenia⁹¹ i skoku z wysokości⁹² – Eurypides ukazuje także śmierć głodową⁹³, skok w morskie fale oraz zagubienie się w lesie. Dwie ostatnie metody mają raczej poetycki charakter, zwłaszcza że bohaterowie o tym mówiący, czyli Hermiona i Herakles, nie popełnili samobójstwa⁹⁴. Można przypuszczać, że to celowy zabieg Eurypidesa służący udratyzowaniu i podkreśleniu beznadziejności sytuacji, w których znalazły się postaci, tym bardziej że wspominają o sposobach na samoeliminację tuż przed tym, jak mają być uratowane przez innych bohaterów dramatu. Niewykluczone jednak, że skoro Eurypides wymienia te przykłady jako sposoby popełnienia samobójstwa, to takie przypadki mogły się zdarzać, chociaż nie mamy tego potwierdzenia w materiale źródłowym pochodzącym z okresu Grecji archaicznej i klasycznej. Po drugie, wydaje się, że dramatopisarz dokonał wartościowania sposobu samozagłady – zwłaszcza jeśli chodzi o wybór pomiędzy mieczem a wisielczym sznurem. Szczególnie interesujące w tym kontekście wydają się słowa Heleny, która zastanawiając się nad sposobem popełnienia samobójstwa, krytykuje powieszenie się jako śmierć niegodną „nawet niewolnika”. Przy okazji gloryfikuje przebicie się ostrzem jako „szlachetny” i „piękny” zgon⁹⁵. W tym kontekście można zaryzykować przeprowadzenie analogii między sposobem samounicestwienia a tym, jak kreowana jest postać, która targnęła się na własne życie. Z trzech występujących w tragediach Eurypidesa popełnionych samoeliminacji tylko

⁸⁸ Eurypides nie wspomina tylko o zażyciu trucizny.

⁸⁹ W przypadku gdy jeden fragment tragedii pojawia się w większej liczbie przypisów (dot. przyp. 87–92) Eurypides wskazuje na więcej niż jeden sposób na samobójstwo danej postaci. Eur.: *Med.* 40; *Andr.* 810–815; *HF* 1145–1155; *El.* 685–905; *Ion* 1060–1065; *Hel.* 295–305, 960–985; *Ph.* 1455–1460; *Or.* 1035–1045.

⁹⁰ Eur.: *Hipp.* 775–780; *Andr.* 810–815; *Ion* 1060–1065; *Hel.* 295–305; *Or.* 1035–1045.

⁹¹ Eur.: *Supp.* 1070; *Andr.* 840–850; *HF* 1145–1155; *Tr.* 1275–1280; *Or.* 1155.

⁹² Eur.: *Supp.* 1070; *Andr.* 840–850; *HF* 1145–1155.

⁹³ Eur.: *Hipp.* 130–140; *Supp.* 1105.

⁹⁴ Eur.: *Andr.* 840–850; *HF* 1145–1155.

⁹⁵ Eur. *Hel.* 298–305: *θανεῖν κράτιστον: πῶς θάνοιμι' ἄν οὐ καλῶς; ἀσχήμονες μὲν ἀγχόνας μετάρσοι, / κὰν τοῖσι δούλοις δυσπρεπὲς νομίζεται: / σφαγαὶ δ' ἔχουσιν εὐγενές τι καὶ καλόν, / σμικρὸν δ' ὁ καιρὸς σάρκ' ἀπαλλάξαι βίου.* („Najlepiej umrzeć – lecz jak pięknie umrzeć? / Bo obrzydliwe zawisnąć na stryczku / Nawet niewolnym niegodne się zdaje – / Szlachetna, piękna śmierć od ostrza stali / I krótką chwilą węzły życia przetnie... / Ach, jaką głębię nieszczęść osiągnęłam. / Inne kobiety są dzięki urodzie / Szczęśliwe, dla mnie ona była zgubą” – tłum. J. Łanowski).

Fedra, czyli postać raczej negatywnie przedstawiana, wybrała śmierć przez powieszenie się. Co więcej, Jokasta – która według wersji Sofoklesa również się powiesiła – u Eurypidesa wybrała miecz. Młodszy dramaturg przedstawił tę bohaterkę pozytywnie. Podobnie przychylnie opisywani są Orestes i Elektra. Oni po namyśle również skłaniają się do użycia ostrza (choć ostatecznie nie popełniają samobójstwa)⁹⁶. Być może sposób odebrania sobie życia stanowił dopełnienie konstrukcji tragicznego bohatera.

U Sofoklesa samobójca to osoba doświadczona przez los: dotknięta hańbą, postawiona w sytuacji bez wyjścia lub cierpiąca z powodu utraty bliskich. Według dramaturga cel, jaki przyświeca bohaterom w samoeliminacji, sprowadza się do chęci ocalenia swojej κλέος (w obydwu przypadkach jest to częściowo udana próba) albo po prostu zakończenia cierpienia przez targnięcie się na własne życie. Reakcja na popełnione samounicestwienie jest dwójaka: występujący znacznie częściej lament lub rzadziej obojętność. W przypadku gdy postaci postronne dowiadują się o samobójczych zamiarach, za każdym razem Sofokles wskazuje próbę zapobieżenia samoeliminacji. Każdorazowo poeta wskazuje, jak zostało (lub miało być) popełnione samobójstwo: z pomocą sznura, miecza lub przez skok z wysokości, ale nie poświęca wiele uwagi tej tematyce.

Eurypides wskazuje takie same jak Sofokles negatywne stany i emocje, oprócz fizycznego cierpienia, które nękają samobójców i osoby planujące samounicestwienie. Samozagłada nabiera jednak bardziej prozaicznego charakteru i nie ma już na celu ratowania utraconej czci. Postacie decydują się na nią dopiero wtedy, gdy nie ma już żadnej alternatywy. W tym kontekście szczególnie wymowne są samoeliminacje Jokasty i Fedry. Eurypides, inaczej niż Sofokles, umieścił samobójstwo Jokasty dopiero po śmierci jej synów. Hańba spowodowana kazirodczym związkiem, która grała kluczową rolę u starszego z dramaturgów, staje się nieistotna. Natomiast Fedra, gdy tylko piastunka podsuwa jej inne rozwiązanie, porzuca swój samobójczy zamiar – rezygnuje z próby zagłodzenia się. Dokonane samounicestwienia są przyjmowane przez inne postaci lamentem lub obojętnością – nie sposób dostrzec w tym aspekcie jakichś innowacji u Eurypidesa. Do dokonanych samobójstw postaci używają sznura, ostrza lub targają się na własne życie przez skok z wysokości w ogień. Eurypides jednak rozszerza listę możliwych sposobów samounicestwienia o utonięcie, śmierć głodową i zagubienie się w lesie. Nowością jest również wartościowanie i hierarchizacja sposobów samoeliminacji. Sznur – jak można wnosić – uchodzi za narzędzie niegodne, zwłaszcza jeśli alternatywą jest miecz.

Samobójstwo odgrywa istotną rolę w kształtowaniu wizerunku postaci w tragediach Sofoklesa. Poprzez przedstawienie samoeliminacji dramaturg zdaje się podkreślać ogrom cierpienia, jakiego doświadczają bohaterowie, wzbudzając tym samym u odbiorcy współczucie i wzruszenie. Świadczą o tym dokładne, przejmujące i dramatyczne opisy śmierci i lament nad samobójca-

⁹⁶ Eur. Or. 1035–1045, 1053.

mi wśród osób postronnych obecnych w dramacie. Zgodnie z uwagą Jerzego Mańkowskiego przedstawione w tragediach doświadczenia mitologicznych bohaterów prowadzą do przekonania, że wobec braku możliwości godnego życia samobójstwo jawi się jako jedyne wyjście. Wydaje się ono aktem honoru – przynajmniej w przypadku Ajasa, Dejaniry i Antygony⁹⁷.

Od modelu zaprezentowanego przez Sofoklesa wyraźnie się różni wizja i funkcja samoeliminacji w dramatach Eurypidesa. Wydaje się, że młodszy z dramatopisarzy traktuje samounicestwienie jako ostateczne rozwiązanie, gdy inne możliwe sposoby wyjścia z kryzysowej sytuacji zawiodą. W tym – jak się wydaje – należy upatrywać ogromnej dysproporcji między planowanymi a dokonanymi samobójstwami na korzyść tych pierwszych. Z powodu takiej kreacji samoeliminacji u Eurypidesa z dużą dozą ostrożności można interpretować brak szczegółowych opisów śmierci samobójczej i lamentu osób postronnych po znalezieniu zwłok. Tragediopisarz wskazuje, jak popełniono samounicestwienie, oraz przedstawia rozpacz postronnych, ale gdy tylko inne postaci (i odbiorca sztuki) dowiadują się o samozagładzie Fedry, Euadne czy Jokasty, uwaga zostaje szybko przerzucona na innych bohaterów, odpowiednio: Tezeusza i Hippolytosa, Ifisa, Edypa i Antygone.

Sofokles z jednej strony zdaje się nie potępiać samoeliminacji, a wizerunek samobójcy nie jest nacechowany negatywnie, ponieważ poeta otwarcie nie krytykuje żadnej z postaci za wybór takiego wyjścia z trudnej sytuacji. Z drugiej jednocześnie – nie umieszcza w dramatach pochwały tegoż rozwiązania. Świadczą o tym raczej nieprzychylnie reakcje osób postronnych, przepełnione uczuciem straty i smutku w stosunku do samobójcy, a także w niektórych opisanych przypadkach próby odciążenia od powziętych zamiarów samobójczych.

U Eurypidesa brak jednoznaczności ma inny charakter. W wypowiedziach wybranych postaci pojawia się bowiem wyraźne potępienie samounicestwienia. Za przykład może uchodzić piastunka z *Hippolytosa uwieńczonego*, która przekonuje Fedrę, próbującą się zagłodzić, że życie jest ważniejsze od honorowej śmierci. Nieco inaczej potępienie samoeliminacji dramatopisarz ukazuje w przypadku Tezeusza w *Oszalałym Heraklesie* – bohater wypowiadał się o samobójstwie negatywnie, wskazując na tchórzliwy i niegodny charakter tego czynu. Często współcześni badacze zestawiają narrację płynącą ze wspomnianego dramatu z Sofoklesowym *Ajasem* jako dwa różne przykłady interpretowania samozagłady przez dramaturgów. Wskazują przy tym, że Eurypidesowe postaci wybierają zawsze życie, nawet jeśli jest to życie w cierpieniu⁹⁸. A gdy już wybierają śmierć, jest ona niepotrzebna i ma charakter egoistyczny⁹⁹. Tym samym podkreślają, że samoeliminacja według młodszego dramatopisarza nie jest niczym koniecznym. Chociaż w takiej interpretacji jest sporo racji – postaci w tragediach Eurypidesa rzeczywiście częściej mówią o samobójstwie, niż

⁹⁷ J. Mańkowski, *Mity i świat...*, s. 76–77.

⁹⁸ Ibidem, s. 70–77.

⁹⁹ E.P. Garrison, *Groaning Tears...*, s. 166–168.

je popełniają – to zdaniem autora niniejszego artykułu uznanie tego za wyraz jednoznacznej opinii tragediopisarza na temat samouniعةstwienia byłoby zbyt daleko idącym uproszczeniem. Analiza innych dramatów Eurypidesa pokazuje bowiem, że postawy wobec tego aktu są przedstawiane w sposób bardziej zróżnicowany. Za dobry przykład mogą służyć słowa chóru skierowane do Polymestora w *Hekabe* oraz brak jakiegokolwiek sprzeciwu na wieść o planowanym samobójstwie Ifisa. Tak samo reakcja Orestesa na zapowiedź samouniعةstwienia, którą wypowiada sama Elektra, cechuje się zrozumieniem. Wydaje się zatem, że w zależności od okoliczności samoeliminacja u Eurypidesa mogła być czymś albo haniebnym, albo dopuszczalnym.

W tym miejscu należy przejść do drugiego problemu badawczego, a mianowicie do pytania, w jaki sposób informacje zawarte w dramatach mogą zostać odniesione do społecznej i historycznej rzeczywistości badanego okresu¹⁰⁰. W dalszej części artykułu, z uwzględnieniem zastrzeżeń metodologicznych omówionych we wstępie, przedstawione wcześniej schematy i modele zachowań samobójczych obecne w dziełach Sofoklesa i Eurypidesa zostaną zestawione z przekazami historiograficznymi i filozoficznymi. Warto zaznaczyć, że autor nie dokonuje pogłębionej analizy dzieł Herodota, Tukidydesa, Ksenofonta, Platona ani Arystotelesa, gdyż nie stanowi to głównego celu niniejszego tekstu. Zestawienie to stanowi jedynie próbę uchwycenia, na ile przedstawienia literackie mogą odpowiadać rzeczywistym wzorcom społecznym oraz jaką wartość mogą mieć jako punkt wyjścia do dalszych badań nad zjawiskiem samobójstwa.

Szczególnie wyraźne są dwa powracające schematy wyjaśniające decyzję o odebraniu sobie życia. Pierwszy z nich, obecny zarówno u Sofoklesa, jak i u Eurypidesa, dotyczy samobójstwa motywowanego poczuciem hańby lub utraty czci. Podobna etiologia pojawia się u Herodota w opisach śmierci Otryadesa, Spargapisesa i Pantitesa¹⁰¹, u Tukidydesa w przypadku Tymokratesa¹⁰², a u Ksenofonta – Krinippa i Andromachosa¹⁰³. Platon również podejmuje temat dopuszczalności samoeliminacji, wskazując, że jedną z wyjątkowych sytuacji uzasadniających ten czyn jest właśnie „niezmywalna hańba”¹⁰⁴. Drugi mo-

¹⁰⁰ Zob. P. Ricoeur, *Temps et récit*, vol. 1–3, Seuil, Paris 1983–1985; idem, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Paris 2000 (na temat narracyjnych mechanizmów konstruowania sensu w tekstach historycznych i literackich); N. Loraux, *La voix enueillée. Essai sur la tragédie grecque*, Gallimard, Paris 1999 (na temat społeczno-politycznego wymiaru tragedii jako formy zbiorowej pamięci); J.-P. Vernant, P. Vidal-Naquet, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, „La Découverte”, Paris 1972 (na temat tragicznej fikcji jako ekspresji greckiej mentalności zbiorowej).

¹⁰¹ Odpowiednio: Herodot, *Dzieje*, przeł. S. Hammer, Ossolineum, Wrocław 2006 (dalej: Hdt.), I, 82, I, 211–213, VII, 232.

¹⁰² Tukidydes, *Wojna peloponeska*, przeł. K. Kumaniecki, Czytelnik, Wrocław 1991 (dalej: Thuc.) II, 92. Zob. E. David, *Suicide in Spartan Society*, [w:] *Spartan Society*, ed. T.J. Figueira, The Classical Press of Wales, Llandysul 2004.

¹⁰³ Ksenofont, *Historia grecka*, przeł. W. Klinger, Ossolineum, Wrocław 2004. W niniejszym artykule stosowane skróty: Xen. *Anab.* – *Anabasis*; Xen. *Hell.* – *Historia grecka*. Przywołane w tekście postaci odpowiednio: Xen. *Hell.* VI, 2, 36; VII, 4, 19.

¹⁰⁴ Platon, *Prawa*, przeł. M. Maykowska, ALFA, Warszawa 1997 (dalej: Pl. *Leg.*), IX, 873c: „[...] ani nie dotknęła go hańba, z której nie ma wyjścia i która żyć nie pozwala [...]” (oryg.: μηδὲ

tyw wskazywany przez Platona, również obecny w tragediach, to samobójstwo jako odpowiedź na stan nieodwracalnego nieszczęścia¹⁰⁵. Odnosi się do tego także Arystoteles, który krytykuje takie działanie jako przejaw tchórzostwa¹⁰⁶, potwierdza zarazem istnienie tej formy motywacji w praktyce społecznej. W przekazach historiograficznych temat ten pojawia się u Herodota (Adrast, Nitokris, Psametych, Preksaspes¹⁰⁷), u Tukidydesa (Temistokles, oligarchowie z Korkiry¹⁰⁸) oraz u Ksenofonta (mieszkańcy ziem Taochów, Teramenes¹⁰⁹). Trzeci motyw – samobójstwo spowodowane utratą bliskiej osoby – występuje u tragediopisarzy, natomiast w tekstach historiograficznych pojawia się jedynie raz – u Ksenofonta przy opisie śmierci Artapatesa¹¹⁰. Niewielka liczba tego rodzaju przypadków może wynikać z charakteru źródeł, które koncentrują się głównie na wydarzeniach politycznych i militarnych¹¹¹.

W dalszej części rozważone zostanie zagadnienie potencjalnych celów i skutków samobójstwa w tekstach antycznych, a zwłaszcza kwestia jego ewentualnej roli w odzyskaniu honoru i dobrego imienia. Choć Sofokles i Eury-

αἰσχύνῃς τινὸς ἀπὸρου καὶ ἄβιου μεταλαχῶν – Plato, *Platonis Opera*, ed. J. Burnet, Clarendon Press, Oksford 1903).

¹⁰⁵ Pl. *Leg.* IX, 873c: „[...] ani nie popadł w jakieś ogromne i nie dające się odwrócić nieszczęście [...]” (oryg.: *μήτε περιωδύνῃ ἀφύκτω προσπεσούσῃ τύχῃ ἀναγκασθεῖς* – Plato, *Platonis Opera*...).

¹⁰⁶ Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 5, przeł. D. Gromska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 77–300 (dalej: *Arist. EN*) 1116a: „Samobójstwo zaś, jeśli jest ucieczką przed ubóstwem, miłością lub jakimś zmartwieniem, nie dowodzi męstwa, lecz raczej tchórzostwa [...]” (oryg. *ἀλλ' ἐπὶ πενίᾳ ἢ ἔρωτι ἢ ἐπὶ λυπηρῇ τινὶ θάνατον αἰρεῖσθαι οὐκ ἀνδρείον ἀλλὰ δειλὸν* – Aristotle, *Ethica Nicomachea*, ed. I. Bywater, Clarendon Press, Oksford 1894). Szczególnie ciekawy jest wspomniany tutaj motyw samobójstwa z powodu ubóstwa. Nie pojawia się on w omawianych tragediach, aczkolwiek jest o takiej etiologii wzmianka u Arystofanesa (idem, *Chmury*, przeł. A. Sandauer, Czytelnik, Warszawa 1964, s. 778–780).

¹⁰⁷ Odpowiednio: Hdt. I, 45; II, 100; III, 14–15; III, 74–75. Szczególnie ciekawie przedstawia się śmierć Adrasta, zob. A. Brinkman, *Look to Your Own: Human Limits and the Danger of Overambition in Herodotus' Histories*, Butler University 2022, niepublikowana praca dyplomowa, <https://digitalcommons.butler.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1618&context=ugtheses> (dostęp: 22.09.2025).

¹⁰⁸ Odpowiednio: Thuc. I, 138; III, 81; IV, 48. Jeśli chodzi o samobójstwo dwóch grup oligarchów – jak wskazuje Hans Gehrke, w tego typu konfliktach wewnętrznych *poleis* (στάσις) nie wystarczyło jedynie pokonać politycznie przeciwnika, lecz należało całkowicie go wyeliminować. W tym świetle przyczyna popełnienia samobójstwa przez przegranych politycznie oligarchów wydaje się oczywista. Zob. H. Gehrke, *Stasis. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, C.H. Beck, Monachium 1985, s. 234–236.

¹⁰⁹ Odpowiednio: Xen. *Anab.* IV, 7; Xen. *Hell.* II, 3, 52–54.

¹¹⁰ Xen. *Anab.* I, 8. Fragment, w którym Ksenofont opisuje śmierć Cyrusa Młodszeo i Artapatesa, doczekał się licznych analiz. Zob. m.in.: S. Bassett, *The Death of Cyrus the Younger*, „The Classical Quarterly” 1999, vol. 49, no. 2, s. 473–483; V. Gray, *Interventions and Citations in Xenophon, Hellenica and Anabasis*, „The Classical Quarterly” 2003, vol. 53, no. 1, s. 111–123.

¹¹¹ Nie zostały wspomniane samobójstwa Kleomenesa (Hdt. VI, 75) ani Hamilkara (Hdt. VII, 166–167). W obydwu przypadkach trudno wskazać etiologię samobójstwa – pierwszy z nich dokonał aktu samoeliminacji, będąc w oblężeniu, drugi na widok wycofujących się wojsk miał wskoczyć w ogień, ale Herodot nie wyjaśnia, dlaczego to zrobił.

pides w większości przypadków nie przedstawiają wprost motywacji swoich postaci, cele samozagłady można często wywnioskować z kontekstu i opisywanych emocji towarzyszących decyzji o odebraniu sobie życia. Filozofowie i historycy tego okresu również nie przedstawiają tego aspektu samobójstwa w sposób bezpośredni – nie formułują wprost celów działania ani nie analizują wewnętrznych stanów jednostki. W konsekwencji trudno jednoznacznie stwierdzić, czy samoeliminacjom przedstawionym w tych przekazach przypisywano konkretne intencje, a jeśli tak – jakie. Z tego względu uwaga zostanie skierowana na problem pokrewny: możliwe skutki aktu samobójstwa, w szczególności w kontekście rehabilitacji społecznej i ratowania κλέος. W tragediach Sofoklesa i Eurypidesa ocena tej kwestii pozostaje niejednoznaczna. Także u Platona – mimo że dopuszcza on samounicestwienie w przypadku „niezmywalnej hańby” – nie pojawia się wyraźna sugestia, że taki czyn mógłby skutkować odzyskaniem honoru¹¹². Arystoteles z kolei traktuje samobójstwo jako akt tchórzostwa¹¹³, co zdaje się wykluczać jego jakiegokolwiek pozytywny wymiar moralny. W przekazach historiograficznych sytuacja jest bardziej zróżnicowana. Jak wspomniano wcześniej, Herodot wielokrotnie wskazuje hańbę jako przyczynę samobójstwa, jednak nie stwierdza jednoznacznie, że taki czyn przynosi społeczną rehabilitację. Wymieniony przypadek Pantitesa – który po powrocie z bitwy pod Termopilami odebrał sobie życie z powodu niesławy – zestawień można z losem Aristodemos, również ocalałego ze starcia. Ten drugi, zamiast popełnić samobójstwo, walczył i zginął w bitwie pod Platejami. Herodot podkreśla, że według jego własnej opinii Aristodemos był najdzielniejszy spośród walczących, jednak Spartanie nie przyznali mu tytułu najmężniejszego ani nie oddali należnych honorów, ponieważ ciążyła na nim wcześniejsza hańba¹¹⁴. Ocena społeczna okazała się zatem bardziej surowa niż indywidualna opinia historyka – sugeruje to, że nawet heroiczna śmierć na polu bitwy nie wystarczała do przywrócenia κλέος. Podobnie jawi się przypadek Tymokratesa, którego śmierć relacjonuje Tukidydes. Antyczny autor nie formułuje żadnej oceny moralnej ani nie sugeruje, że czyn ten mógł przywrócić Tymokratesowi honor jako Spartanie¹¹⁵. Więcej informacji przynosi przypadek Temistoklesa, którego śmierć obrosła sprzecznymi interpretacjami. Negatywna wersja – przytoczona przez Tukidydesa – mówi, że wódz popełnił samobójstwo, nie mogąc spełnić obietnic danych Persom¹¹⁶. Alternatywna narracja¹¹⁷, choć nieobecna u Tukidydesa, funkcjonująca zapewne w tradycji ustnej¹¹⁸, ukazu-

¹¹² Pl. *Leg.* IX, 873c – brak jakiegokolwiek wzmianki o skutkach społecznych samobójstwa w kontekście honoru.

¹¹³ Arist. *EN* 1116a.

¹¹⁴ Hdt. VII, 229–232; VIII, 71.

¹¹⁵ Thuc. II, 92.

¹¹⁶ Thuc. I, 126–138. Cały fragment sprawiał liczne problemy interpretacyjne, zob. P.J. Rhodes, *Thucydides on Pausanias and Themistocles*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 1970, Bd. 19, H. 4, s. 393.

¹¹⁷ Plutarch, *Żywoty sławnych mężów*, przeł. M. Brożek, Ossolineum, Wrocław 1953 (Plut. *Vit. Them.* – *Żywot Temistoklesa*), 31.

¹¹⁸ J. Marr, *The Death of Themistocles*, „Greece & Rome” 1995, vol. 42, no. 2, s. 163–164.

je samounicestwienie Temistoklesa jako honorowe wycofanie się z sytuacji, która mogła zagrozić jego reputacji. W tym ujęciu samoeliminacja mogła być postrzegana jako sposób ocalenia κλέος. U Ksenofonta sytuacja również nie jest jednoznaczna. Antyczny historyk nie wspomina wprost, czy samobójstwo Andromachosa pozwoliło mu odzyskać dobre imię, jednak jego przypadek – w zestawieniu z innymi analizowanymi przez Lisę Hau – można odczytać jako przykład śmierci mającej na celu ocalenie reputacji. Hau w swojej pracy zestawia postaci dowódców, którzy zginęli bohatersko na polu bitwy – często po przegranych starciach – i sugeruje, że taka śmierć mogła służyć jako sposób na odzyskanie honoru¹¹⁹. Choć Andromachos nie zginął w walce, jego decyzja może być interpretowana w ramach tego samego mechanizmu. Jednocześnie przypadek negatywnie ocenianego wodza floty Krinippa¹²⁰ pokazuje, że samounicestwienie nie zawsze chroniło przed utratą czci.

W dalszej części warto skupić się na tym, jak samobójstwo i jego sprawca oceniane są przez inne postaci obecne w źródłach, a także – w miarę możliwości – przez samych autorów. W przypadku dzieł historiograficznych trudno odnaleźć jednoznaczne oceny samożagłady czy też przykłady prób powstrzymania bohaterów przed odebraniem sobie życia. Inne postaci najczęściej pojawiają się w roli czynników wywierających presję, która prowadziła do samounicestwienia – co szczególnie dobrze widać w kontekście społeczeństwa Sparty (np. w przypadkach Otryadesa, Pantitesa i Tymokratesa¹²¹) – lub jako element systemu prawnego, np. w sytuacjach przymusowej samoeliminacji (Psametych, Teramenes¹²²). Jak zaznaczono wcześniej, trudno wskazać analogiczne mechanizmy w tragediach¹²³. Występuje natomiast pewna zbieżność, jeśli chodzi o ocenę samobójców po ich śmierci. Zarówno w dramatach Sofoklesa i Eurypidesa, jak i w tekstach historiograficznych sam akt odebrania sobie życia najczęściej nie podlega bezpośredniemu komentarzowi. Przedmiotem oceny bywają natomiast same postaci samobójców – ich charakter, decyzje, postawa życiowa. Przykładem może być Herodotowa charakterystyka Preksaspesa¹²⁴, ocena Temistoklesa przez Tukidydesa¹²⁵ czy przedstawienie Artapatesa i Teramenesa u Ksenofonta¹²⁶. W przeciwieństwie do historyków filozofowie prezentują już wyraźne stanowiska. Podobnie jednak jak trage-

¹¹⁹ L. Hau, *Moral History from Herodotus to Diodorus Siculus*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016, s. 225–226.

¹²⁰ Zob. Xen. *Hell.* VI, 2, 32–39 (Ifikrates–Mnasippos) i VI, 2, 37 (Melanippos–Krinippos); możliwe zestawienie par dobry–zły wódz. W obu przypadkach śmierć dowódcy ukazana jest w kontraście do skuteczności przeciwnika. Dla pierwszej pary zob. L. Hau, *Moral History...*, s. 224–225; P. Rahn, *Xenophon's Developing Historiography*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1971, vol. 102, s. 506.

¹²¹ Odpowiednio: Hdt. I, 82; VII, 232; Thuc. II, 92.

¹²² Odpowiednio: Hdt. III, 14–15; Xen. *Hell.* II, 3, 52–54.

¹²³ Częściowym wyjątkiem są Orestes i Elektra, którzy w obliczu wyroku skazującego rozważali śmierć samobójczą, choć ostatecznie jej nie dokonali.

¹²⁴ Hdt. III, 74–75.

¹²⁵ Thuc. I, 138; III.

¹²⁶ Xen.: *Anab.* I, 8; *Hell.* II, 3, 52–54.

diopisarze pozostają niejednoznaczni. Platon w *Fedonie* i *Prawach*¹²⁷ potępia samounicestwienie w określonych sytuacjach, choć dopuszcza je w wyjątkowych okolicznościach, np. w obliczu hańby lub nakazu prawnego. Arystoteles przyjmuje zdecydowanie bardziej krytyczną postawę – określa samobójstwo mianem aktu tchórzostwa i szkody dla *πόλει*¹²⁸. Część współczesnych badaczy wskazuje jednak, że niektóre fragmenty jego dzieł można interpretować inaczej: w pewnych warunkach akt odebrania sobie życia mógłby być postrzegany jako etycznie uzasadniony¹²⁹.

Ostatnim aspektem modelu samobójstwa, który warto omówić, jest sposób odebrania sobie życia. W tym zakresie da się zauważyć liczne zbieżności między przedstawieniami literackimi a relacjami historiograficznymi. Poza wyjątkowymi przypadkami wymienionymi przez Eurypidesa – jak zagubienie się w lesie, skok w fale morskie czy śmierć głodowa – wszystkie inne metody samoeliminacji obecne w tragediach mają swoje odpowiedniki w rzeczywistości opisanej przez antycznych historyków. Powtarzają się takie formy jak: użycie ostrza (Kleomenes, oligarchowie z Korkyry, Artapates¹³⁰), powieszenie (Pantites, oligarchowie z Korkyry¹³¹), skok z wysokości (Preksaspes, mieszkańcy ziem Taochów¹³²) oraz samospalenie (Nitokris, Hamilkar¹³³). W materiale histograficznym pojawia się również – nieobecne w dramatach – zażycie trucizny (Psametych, Temistokles, Teramenes¹³⁴). W przypadku sześciu relacjonowanych samoeliminacji autorzy nie podają szczegółów dotyczących sposobu odebrania sobie życia¹³⁵.

Przeprowadzone zestawienie modeli samobójstwa obecnych w tragediach Sofoklesa i Eurypidesa z przekazami historiograficznymi i filozoficznymi pozwala wskazać na istnienie powtarzalnych motywów i postaw towarzyszących decyzji o samounicestwieniu. Mimo że autorzy w źródłach rzadko formułują cele samobójców wprost, można zauważyć, że dominują trzy główne typy etiologiczne: hańba i utrata czci, doświadczenie nieodwracalnego nieszczęścia

¹²⁷ Platon, *Fedon*, przeł. R. Legutko, Państwowy Instytut Wydawniczy, Kraków 1995 (dalej: Pl. *Phaed.*), 61c–62c; Pl. *Leg.* IX, 873c. Zagadnienie samobójstwa w myśli Platona doczekało się licznych współczesnych omówień, zob. m.in.: M. Miles, *Platon on Suicide* (Phadeo 60C–63C), „Phoenix” 2001, vol. 55, no. 3/4, s. 244–258; A. Christensen, *Better Off Dead: Suicide in Plato's Philosophy*, Washington University in St. Louis 2017, niepublikowana rozprawa doktorska, https://openscholarship.wustl.edu/art_sci_etds/1095 (dostęp: 22.09.2025); A. Watkins, *Self-killing in Plato's Phaedo*, Princeton University 2023, niepublikowana rozprawa doktorska, <https://philarchive.org/archive/WATSIP-3> (dostęp: 22.09.2025).

¹²⁸ Arist. *EN* 1116a, 1138a.

¹²⁹ Zob. m.in.: E.P. Garrison, *Attitudes...*; A. Zavaliy, *Cowardice and Injustice: The Problem of Suicide in Aristotle's Ethics*, „History of Philosophy Quarterly” 2019, vol. 36, no. 4, s. 319–336.

¹³⁰ Odpowiednio: Hdt. VI, 75; Thuc. IV, 48; Xen. *Anab.* I, 8.

¹³¹ Odpowiednio: Hdt. VII, 232; Thuc. III, 81; IV, 48.

¹³² Odpowiednio: Hdt. III, 74–75; Xen. *Anab.* IV, 7.

¹³³ Odpowiednio: Hdt. II, 100; VII, 166–167.

¹³⁴ Odpowiednio: Hdt. III, 14–15; Thuc. I, 138; Xen. *Hell.* II, 3, 52–54.

¹³⁵ Adrast – Hdt. I, 45; Otryades – Hdt. I; Spargapises – Hdt. 82, I, 211–213; Tymokrates – Thuc. II, 92; Krinipp – Xen. *Hell.* VI, 2, 36; Andromachos – Xen. *Hell.* VII, 4, 19.

oraz strata bliskich. Kwestia intencji samobójców i ewentualnych skutków ich czynów pozostaje niejednoznaczna – zarówno w tragediach, jak i w relacjach historycznych nie sposób przesądzić, czy samobójstwo było świadomym i udanym aktem ratowania honoru (*τιμή*) lub sławy (*κλέος*). Również reakcje otoczenia oraz oceny samych autorów bywają rozproszone: choć często komentowane są postaci samobójców, sam akt samouniعةstwienia nie zawsze podlega jednoznacznej ocenie. Warto zwrócić uwagę również na zbieżność sposobów odebrania sobie życia przedstawionych w źródłach literackich i historiograficznych. Poza wyjątkami obecnymi u Eurypidesa – jak zagubienie się w lesie czy śmierć głodowa – metody samoeliminacji ukazywane w tragediach (np. użycie ostrza, powieszenie, skok z wysokości, samospalenie) występują także w przekazach historycznych, co może świadczyć o ich znajomości w starożytnym świecie greckim.

W świetle przeprowadzonej analizy można ostrożnie stwierdzić, że Sofokles i Eurypides nie zajmują jednoznacznego stanowiska wobec samobójstwa. Ich tragedie, choć osadzone w świecie mitologicznym i operujące fikcyjnymi postaciami, ukazują wzorce postępowania, które – jak pokazują porównania z przekazami historiograficznymi i filozoficznymi – znajdują swoje odzwierciedlenia w realiach społecznych epoki. Powtarzalność motywów, przyczyn i form samouniعةstwienia sugeruje, że przedstawienia literackie nie były odcierwane od rzeczywistych norm i wyobrażeń współczesnych im Greków.

Brak wyraźnej oceny aktu samobójstwa w dziełach tragediopisarzy – podobnie jak niejednoznaczność wypowiedzi autorów takich jak Platon czy Arystoteles – może odzwierciedlać brak jednolitego stanowiska w tej kwestii w świecie greckim. Również teksty historiograficzne ukazują samoeliminację w sposób różnicowany i bez jednoznacznego wartościowania, co potwierdza, że było to zjawisko obecne i rozpoznawalne, lecz niejednoznacznie oceniane.

Trudno jednak sądzić, by same dramaty miały realnie kształtować opinie społeczne na temat samobójstwa, skoro ich autorzy nie zajęli wobec niego postawy ani otwarcie afirmatywnej, ani potępiającej. Raczej należy przyjąć, że tragedie odzwierciedlały pewne postawy i sposoby myślenia, które funkcjonowały w świecie ich odbiorców i były także obecne w innych formach przekazu – zwłaszcza w literaturze filozoficznej i historiograficznej.

Z tego względu analiza tragedii może dostarczyć użytecznego materiału do badań nad historycznym postrzeganiem aktu samobójstwa – nie jako dokumentu faktów, lecz jako świadectwa utrwalonych modeli kulturowych i moralnych, które pojawiały się także poza teatrem.

Bibliografia

Źródła drukowane

Arystofanes, *Chmury*, przeł. Artur Sandauer, Czytelnik, Warszawa 1964.

Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 5, przeł. Daniela Gromska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 77–300.

- Aristotle, *Ethica Nicomachea*, ed. Ingram Bywater, Clarendon Press, Oksford 1894.
- Eurypides, *Tragedie*, t. 1–4, przeł. Jerzy Łanowski, Prószyński i S-ka, Warszawa 2005–2007.
- Euripidis, *Fabulae*, vol. 1–3, praef. Gilbertus Murray, E. Typographeo Clarendoniano, Oxonii 1902.
- Herodot, *Dzieje*, przeł. Seweryn Hammer, Ossolineum, Wrocław 2006.
- Ksenofont, *Historia grecka*, przeł. Witold Klinger, Ossolineum, Wrocław 2004.
- Platon, *Fedon*, przeł. Ryszard Legutko, Państwowy Instytut Wydawniczy, Kraków 1995.
- Platon, *Prawa*, przeł. Maria Maykowska, ALFA, Warszawa 1997.
- Plutarch, *Żywoty sławnych mężów*, przeł. Mieczysław Brożek, Ossolineum, Wrocław 1953.
- Sofokles, *Ajas, Trachinki, Król Edyp, Elektra, Filoktet, Edyp w Kolonos*, [w:] *Sofokles. Tragedie*, przeł. Kazimierz Morawski, oprac. i wstęp Zygmunt Kubiak, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1969.
- Sophocles, *The Ajax*, ed. Richard Claverhouse Jebb, Nabu Press, London 1923.
- Sophocles, *The Plays and the Fragments*, part 6: *Oedipus the King*, ed. Richard Claverhouse Jebb, Cambridge University Press, Cambridge 1887.
- Sophocles, *The Plays and the Fragments*, part 3: *The Antigone*, ed. Richard Claverhouse Jebb, Cambridge University Press, Cambridge 1891.
- Sophocles, *The Plays and the Fragments*, part 5: *The Trachiniae*, ed. Richard Claverhouse Jebb, Cambridge University Press, Cambridge 1892.
- Tukidydes, *Wojna peloponeska*, przeł. Kazimierz Kumaniecki, Czytelnik, Wrocław 1991.

Opracowania

- Arnott Peter, *Greek Drama as Education*, „Educational Theatre Journal” 1970, vol. 22, no. 1, s. 35–42.
- Bassett Sherylee, *The Death of Cyrus the Younger*, „The Classical Quarterly” 1999, vol. 49, no. 2, s. 473–483.
- Brinkman Alex, *Look to Your Own: Human Limits and the Danger of Overambition in Herodotus’ Histories*, Butler University 2022, niepublikowana praca dyplomowa, <https://digitalcommons.butler.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1618&context=ugtheses> (dostęp: 22.09.2025).
- Carawan Edwin, *Deianira’s Guilt*, „Transactions of the American Philological Association” 2000, vol. 130, s. 189–237.
- Chlewicka Anna, *Teologia mitologiczna, polityczna i filozoficzna Eurypidesa*, Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”, Poznań 2016.
- Christensen Anna, *Better Off Dead: Suicide in Plato’s Philosophy*, Washington University in St. Louis 2017, niepublikowana rozprawa doktorska, https://openscholarship.wustl.edu/art_sci_etds/1095 (dostęp: 22.09.2025).
- Cohen David, *The Imagery of Sophocles: A Study of Ajax’s Suicide*, „Greece & Rome” 1978, vol. 25, no. 1, s. 24–36.
- David Ephraim, *Suicide in Spartan Society*, [w:] *Spartan Society*, ed. Thomas J. Figueira, The Classical Press of Wales, Llandysul 2004, s. 25–46.
- Dee Nicholas M., *The Athenian Reception of Evadne’s Suicide in Euripides’s Suppliants*, „Illinois Classical Studies” 2015, vol. 40, no. 2, s. 263–279.
- Dominiak Łukasz, *Między nauką a autobiografią. Samobójstwo Émile’a Durkheima*, „Studia Socjologiczne” 2008, nr 3, s. 75–104.

- Easterling Patricia E., *Sophocles: The First Thousand Years*, „Bulletin of the Institute of Classical Studies” 2006, vol. 49, iss. 87, s. 1–15.
- Faber Mel D., *Self-Destruction in Oedipus Rex*, „American Imago” 1970, vol. 27, no. 1, s. 41–51.
- Filonik Jakub, *Bunt i buntownicy w tragedii greckiej*, Instytut Filologii Klasycznej Uniwersytetu Warszawskiego, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, Warszawa 2012.
- Foley Helene, *Choral Identity in Greek Tragedy*, „Classical Philology” 2003, vol. 98, no. 1, s. 1–30.
- Galewicz Włodzimierz, *Z Arystotelesem przez greckie tragedie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2002.
- Garrison Elise P., *Attitudes toward Suicide in Ancient Greece*, „Transactions of the American Philological Association” 1991, vol. 121, s. 1–34.
- Garrison Elise P., *Groaning Tears Ethical and Dramatic Aspects of Suicide in Greek Tragedy*, E.J. Brill, Leiden – New York – Köln 1995.
- Gehrke Hans, *Stasis. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, C.H. Beck, Monachium 1985.
- Gray Vivienne, *Interventions and Citations in Xenophon, Hellenica and Anabasis*, „The Classical Quarterly” 2003, vol. 53, no. 1, s. 111–123.
- Hau Lisa, *Moral History from Herodotus to Diodorus Siculus*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2016.
- Hooff Anton J.L. van, *From Autothanasia to Suicide. Self-killing in Classical Antiquity*, Routledge, New York 1990.
- Kirkwood Gordon Macdonald, *The Dramatic Role of the Chorus in Sophocles*, „Phoenix” 1954, vol. 8, no. 1, s. 1–22.
- Kitto Humphrey Davy F., *Tragedia grecka. Studium literackie*, przeł. Janusz Margański, Homini, Bydgoszcz 1997.
- Komorowska Joanna, *Fenicjanki. Studium tragedii Eurypidesa*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2011.
- Kott Jan, *Zjanie bogów. Szkice o tragedii greckiej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1986.
- Łanowski Jerzy, *Wstęp do Ifigenia w kraju Taurów*, [w:] Eurypides, *Tragedie*, t. 2, Prószyński i S-ka, Warszawa 2006, s. 276–281.
- Loraux Nicole, *La voix endeuillée. Essai sur la tragédie grecque*, Gallimard, Paris 1999.
- Mańkowski Jerzy, *Mity i świat Eurypidesa. Zagadnienia wybrane*, Ossolineum, Wrocław 1975.
- Maričić Gordan, Šajin Željka, *Ancient Greeks and Suicide in the Tragedies: Sophocles’ Ajax and Euripides’ Heracles*, „Istraživanja. Journal of Historical Researches” 2020, no. 31, s. 65–77.
- Marr John, *The Death of Themistocles*, „Greece & Rome” 1995, vol. 42, no. 2, s. 159–167.
- Maślanka-Soro Maria, *Nauka poprzez cierpienie (pathei mathos) u Ajschylosa i Sofoklesa*, Universitas, Kraków 1991.
- Miles Murray, *Platon on Suicide (Phaedo 60C–63C)*, „Phoenix” 2001, vol. 55, no. 3/4, s. 244–258.
- Papadimitropoulos Loukas, *Heracles as Tragic Hero*, „The Classical World” 2008, vol. 101, no. 2, s. 131–138.
- Partyga Ewa, *Chór dramatyczny w poszukiwaniu tożsamości teatralnej*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2004.
- Peeling Christopher, *Greek Tragedy and the Historian*, Clarendon Press, Oksford 1997.
- Plato, *Platonis Opera*, ed. John Burnet, Clarendon Press, Oksford 1903.

- Rahn Peter, *Xenophon's Developing Historiography*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1971, vol. 102, s. 497–508.
- Rhodes Peter J., *Thucydides on Pausanias and Themistocles*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 1970, Bd. 19, H. 4, s. 387–400.
- Ricoeur Paul, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Seuil, Paris 2000.
- Ricoeur Paul, *Temps et récit*, vol. 1–3, Seuil, Paris 1983–1985.
- Ritchie William, *The Authenticity of the Rhesus of Euripides*, Cambridge University Press, Cambridge 1964.
- Roismann Hanna, *The Veiled Hippolytus and Phaedra*, „Hermes” 1999, Bd. 127, H. 4, s. 397–409.
- Taplin Oliver, *Tragedia grecka w działaniu*, przeł. Andrzej Wojtasik, Homini, Kraków 2004.
- Vernant Jean-Pierre, Vidal-Naquet Pierre, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, La Découverte, Paris 1972.
- Watkins Adele, *Self-killing in Plato's Phaedo*, Princeton University 2023, niepublikowana rozprawa doktorska, <https://philarchive.org/archive/WATSIP-3> (dostęp: 22.09.2025).
- Weiner Albert, *The Function of the Tragic Greek Chorus*, „Theatre Journal” 1980, vol. 43, no. 2, s. 205–212.
- Willink Charles, *Studies in the “cantica” of Euripides’ “Rhesus”*, „Illinois Classical Studies” 2002–2003, no. 27/28, s. 21–43.
- Zavaliy Andrei, *Cowardice and Injustice: The Problem of Suicide in Aristotle's Ethics*, „History of Philosophy Quarterly” 2019, vol. 36, no. 4, s. 319–336.